Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солуп 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 104 (14828) 1992 чылдың июнь 2, вторник

Солунга ат салган шагы 22.20 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың Президентизинин өг-бүленин, иеник болгаш чаш назынның айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Президентизинин өг-бүленин, иеник болгаш чаш назынның айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизинге Людмила Салчаковна Эрдыниеваны томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың май 28.

ЧАА ТОМУЙЛААШКЫННАР

ЧАДААНА. Улус депутаттарының район Совединик эзлчеглег сессиязы Чадаана хоорайга болуп эткен. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ооң ажылынга киришкеш, Чөөн-Хемчик район чагыргазының даргазынга Президентинин Чарлыы-биле томуйлаткан Макар Бавукович Донгакты ол таныштырган, бо чаа албан-хүлээлгеге чедиишкиниг ажылдаарын күзээн.

ТУРАН. Бии-Хем районнуң совет болгаш ажыл-агый активинин хуралынга Тыва Республиканың Чазаанын бирги оралакчызы, экономика министри В. Б. Салчак Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыы-биле Бии-Хем район чагыргазының даргазынга Кара-оол Андреевич Маспык-оол томуйлатканын дыннаткаш, таныштырган. Чыылганнар чаа дарганы томуйлаанын деткээн, моон соңгаар канчаар ажылдаза чогуурунга саналдарын, күзеллерин чугаалаан.

БАЙ-ХААК. Улус депутаттарының район Совединин сессиязынга районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазаанын бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн сөс алгаш, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Чарлыы-биле Танды район чагыргазының даргазынга Дандар-оол Көк-Хуиаевич Ооржакты томуйлаанын чугаалааш, бо албан-хүлээлгеге ажылдан киргеи дарга-биле чыылганнарны таныштырган.

ТЭЭЛИ. Районнуң совет болгаш ажыл-агый активинин хуралы болуп эткен. Тыва Республиканың Чазаанын кежигүнү, иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыы-биле Бай-Тайга район чагыргазының даргазынга Наксыл-оол Чадамбаевич Ооржактың ажылдан киргенин чугаалааш, оонбиле таныштырган.

ШАГААН-АРЫГ. Районнуң совет болгаш ажыл-агый активинин хуралынга Тыва Республиканың Президентизинин Чаолынын ёзугаар Улуг-Хем район чагыргазының даргазынга Карим Тасович Кууларның ажылдан киргенин Тыва Республиканың күрүне хөрекизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединин даргазы Я. В. Сарбаа дыннаткаш, бо албан-дужаалга оон чедиишкиниг ажылдаарын күзээн.

Кандыг чурттап ор сен, малчын?

«ХЕРЭЭҢ-ДААА ЧОК» БЕ?

Малчыннарның амыдырал-чуртталгазының байдалын экижиделинин дугайында айтырыг шаг-дүптен тура хуралсуглаалардан, солуннарын арынарындан-даа дүшпейн келген айтырыг дээрзи билдингир болгай. Бо айтырыг үүг хире көдүртүнүп келгендир, ол хире үе иштинде үзе шиитпирлеттинмейн келген. Ынчалза-даа малчыннар ол айтырыгны база катап көдүрүп, редакцияже чагааларны катап-катап бижип-ле турар.

Биргээр бодап көөр болза, шак мындыг айтырыглар черчерлерге, ажыл-агыйларның боттарынга шынгыызы-биле көдүртүнер, оны шиитпирлээриниң оруктарын аная дилээр ужурлуг. Күрүне бисти хандырзын дээр үе эртип бар чоруур, ажыл-агый бүрүзү, харын-даа кижи бүрүзү бодун боду хандыртынар, бодунун ажылдап алган акша-төгеринбиле амыдыраар үеже хүн келген тудум чоокшулап олурар бис. Ынчалза-даа бистин күрүнеевистин экономиканы организастап, үндүрүг политиказын чорудуп, кижилер боттары боттарының күжү-биле чурттаар арганы тургузып турарында четпестер-ле хөй. Оларның бирээзи совхозтарны хуужудар талазы-биле ажылда «чиг» үүлдериниң хөй болганы. Бөгүн ажыл-ишчи кижилериниң, эң ылангыя малчыннарының ажылдаар, чурттаар байдалы күрүнеден, чер-чер аайы-биле алыр болза, совхозтар, колхозтардан хамаарылгалыг болганда, амыдырал-чуртталгазының хандырылгазын күрүнеиин, ажыл-агыйларның мурнунга тургузары чөл.

Ынчангаш Сут-Хөл районнуң малчыны Татьяна Донгактың чагаазын парладывыс. Ында көдүртүнүп турар айтырыгларны районнуң, ажыл-агыйның удуртукчулары кичээнгейге алыр боор деп идегээрдир бис.

«Сут-Хөл районнуң Ак-Даштын малчыннары бис. Бистин аравыста 8 чылдан хөй база бүгү назынында малчыннап келген малчыннар бар. Бистин суурувуска чылдына чаа бажыннар туттунуп турар. Аңаа хамыктын мурнунда өскээртен келген специалистер олурулаптар. Чок болза суурнуң бажын-балгаттыг, «мыйыстыг» даргалары олуруптар. Боттарының эрги бажыннарынга дөргүл-төрелин, ажы-төлүн арттырып каар. Чылда оода бир малчына бажындан берип турган болза, дыка-ла эки болур ийик. Бир эвес малчын ажылындан үнер болзунза, шоруқ-на. Ажылынны оон-биле катай хүлээдип бээр апаар сен. Ол-ла — хөрээн-даа чок. Суурда бажың чок кижи каяа чурттаар сен?

Черле ынчаш, мал ажылындан үнүп турда, чок болза суурга аная бажындан бергеш, өгүү совхоз ап турза, азы ол өгүү малчына ол-ла хевээр эдилеп арттырып кагза кандыг чүвел?

Татьяна ДОНГАК.
Ак-Даштың «Шат» бригадазының малчыннарының мурнундан».

Телемарафон

УЛУГЛАР—УРУГЛАРГА

Эрткен субботада, май 30-ниң хүнүнде, Тыванын Телерадиодамчыдылга компаниязының ажылдакчылары телевидениениң ийи дугаар программазынга телемарафон эрттирип, дорт эфирге алды шак ажылдаанар. Оларның чогаадыкчы күш үндүрүп, кызымак ажылдаанының түңнелинде, Россияның Уруглар фондузунуң Тыва салбырының организастаалы «Бистиң урулларывыска» деп кыйгырыглыг телемарафонну район чурттакчылары база көөр арганы болган. Бистиң журналист коллегаларывыс ол талазы-биле көрдүнген турган соруглазын кызымак күүсеп, уруглар дээш эрттирген республика хемчээлдиг чугула улуг херекке үлүүн киргеннер. Телемарафондан кирген акша-хөрөңги уруглар бажыннарына, ада-иезинге хайгааралы чок арткан ийикпе азы кадыы кошкак уруглага, материалдыг байдалы чединмес, хөй ажы-төлүг өг-бүлелерге дузаламчы болур. Оон кол соруглазы ындыг.

Телекамераларны, микрофоннарны ийи черде — телестудияның бодунда, хөгжүмшин театрының чанында шөлде тургускан болгаш дамчыдылганы ийи черден чорткан. Республиканың уран үүүлүнүң ажылдакчылары, артистер, чогаадыкчы коллективтер оюн-көргүзүглери-биле телемарафонну деткээнин бистин номчукчуларывыс телевизорлардан көрген, кайы коллективтер, кымнарны киришкенин олар билирлер. Ындыг болганда, ада-иезин чок өскүс азы аарыг, инвалид уруглага хөй-ниитинин, улуг кижилерниң кичээнгейи, дузазы, сагыш човаашкыны эргежок чугулаалыр деп чүвени маная база катап чугаалажып көрээлиңер. Уруглар албан черлеринге дуза, ылангыя ам, рынок хөрүлаалаарынын бо берге үеинде, кажангызындан артык херек дээрзин марафон кижилерге база катап сагындырды. Журналистернин белеткээнин киносюжеттерден уруглар бажынында чурттап турар чаштарнын арын-шырайы, характары, көрүжү чүү сөглеп, илерел турарын көрдүвүс. Оларның аразында ада-иезинге дириннге кагдырган чаштар база бар болгай, төрээн-не аваазынга аартык болу берген деп чүвениң коргунчуун, салымнын кончуун, кээргенчиин! Чуге-даа күш четпес, бодун камгалап, боду дээш туржуп шыдавас, чөргекке орааш каан өл чашты, үшпеп азы чаа-ла ийи-бир базым кылып, атпайайын чорууп, уруглу иглады кааптары чүдеп белен. Ындыг үүлгедиглер кылган хөрээжеңнер бисте, бо [illegible] бодап чоруур ирги? А оларның уруглары, уруглар бажыннарында өзүп турарлары бо, не кижиниң чымчак, эргелелдиг көрүжү, ынакшылы, чылыг холу, куспаа, өпей ыры деп чүвени олар дыннаваннар, көрбээннер, билбестер. Кым буруулугул? Чүгле улуг улус.

Уруглар бажыңында ол чаштарга идик-хеп чедишпейн турар, эргежок чугула эмиер чок деп чугаалап турду. Күрүне болдунар-ла хемчеглерни ап турза-даа, амгы байдалдарда арай-ла күш четтинмейн турарын билип турар бис. «Өскүүнден өлбес» дээри дег, уруглар албан черлеринде ажылдап турар чымчак сеткилдиг кижилер, күрүне оларны бут кырынга тургузуп, өстүрүп каар. Ынчалзажок коргунчуг үүүл — кагдынын база өскүс артып турар уруглардың санының өзүп турары. «Чугаа уруглар, чаштар, оларга дуза дугайында чорун турар болза, олар дээш диленириндан чалданмас мен» диген домактың телемарафон үезинде дыңналганы таварылга эвес.

Буянныг сеткилдиг ачы-дуза чедирилгезинге киржип, акша-төгеринн Уруглар фондузунуң агар саныңче шилчидип турган албан черлерин, коллективтерни көрдүвүс, өг-бүлезинин бюджединден чеже кижи салчык. Оларның аразында чүгле пенсиязы-биле амыдырап олурар кырганнар, хөй уруглардыг өг-бүлелер база бар. Мороженое садын алыры-биле ада-иезинден алганы акшазын бичин уруглар үечергелеринге четсин дээш салдылар. Салыыщкынын туну, чугаажок, ангы-ангы, хамык ужур ында эвес деп чүве билдингир, кол-ла чүве — кичээнгей, буянныг херекке киржилге, сагыш-сеткилдиг чымчаа, буяны. Чижээ, Кызыл хоорайдан, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Эрзин, Улуг-Хем, Танды районнардан телемарафонну деткээн бүдүүлгелерни, өг-бүлелерин оларның чаңгыс черчурттуглары телевизорларындан көргеннер. Телемарафонун адрезинге келген телеграммаларның сөзүглелдерин база дыңнадывыс. Чамдык кижилер үеузунда өг-бүлезиниң бюджединден муң рубль өөр түнүүт кылдыр-даа салып турдулар.

Телемарафонну организастап эрттирип турарын ону ажыдып тура, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак деткээн болгаш оон бүгү киржиккилеринге байыр чедиргеп. Уруглар дээш сагыш салышкынынын бир үүгүл хевири деп, ол ону санаан. Билир-ле болгай бис, Президентиниң бир дугаар Чарлыы не-чаштын, өг-бүлелерниң камгалалынче углаган, эрткен субботада болган телемарафон аная дүгжүп турар улуг хемчеэлдиг ажылдың бирээзи болган.

Тыванын Камбы-дамазы Казак Сандак чыылганнарга орантандының, бурганның мурнундан экини күзеп, уруглар аас-кежиктиг, чыргалдыг чурттап, алызында эки кадрлар болзун дээш, улуг кижилер узун назынныг чурттазын дээш йөрээл салган.

«Уругларга бөгүн берген, үндүрген үүүлдеривис дөмейле эглип келир» деп, Кызылда орус хүрээнин улуг ламазы Алексий ада чугаалааш, күш четтинер-ле арга-биле бичиндерге дуза чедирери улуг кижилерниң хүлээлгези деп ол сагындырды. Оон: «Буянныг, эки үүүлдер кылыр чоруктар эвээжээн, бөгүнгү амыдырал дээш демиселге дашталып бар чыдар чүректерни, арынчүрүнү оттурун, чаагай, ажыктыг херектерже кыйгыралы» диген сөстери хөйну сөглээн. Ону черле бодап көрзе чүл, дузаарган сеткилдиг боон аан, чаагай, буянныг херек-тир ол.

Үүү дээр боор, телемарафонга киришкен кижилер эвээш эвес болган. Ону моонбиле ийи удаа эрттирип турар болгаш, дуржулгажып бар чыдар деп чүве илден. Кижилер хире-шаа-биле ниити херекке ол хире үлүүн кадып, киириштирип турда, коммерсантыларның, биржаларның идепкейи бо удаада чавыс болган. Буянныг ачы-дуза чедирилгезинин хөрээнге оларның кээп киржирин телемарафонун башкарыкчылары сагындырып, чалап турганын көрүкчүлер эскерген боор. Чоргум-на, долу акша хаптыг кижилер, черлер олар эвес деп бе? Хүн чаңгыс эвес, ачы-дуза чедирилгезинин хөрээ оонбиле кызыгаарлаттына бөрбес болгай, өскүс, инвалид, кадыы кошкак уруглага кичээнгей херек, ынчангаш акша-хөрөңги-биле дузаалаары кажан-даа орай эвес дээрзин сактып кээлгер боор.

Сактып кээлиңер даан, суббота эртенинде канчалчык, 10-11 шак үезинде дүн чүдерексен кээп, телемарафонун организакчыларын, оон киржикчилерин сезиндирипкени чугаажок, ынчалзажок өршээл боон, улуг ажыл-херек дооступ бүткүжеге чедир, шуупту чүве эки, тайбын болган. Оон соонда харын, чаап, хадын келди чоп. Уруглар дээнде, үүү-даа чүве өршээлдиг-дир, ынчанмайн канчаар, чаштарның сагыш-сеткили ажык, арыг-чаагай, буянныг-дыр.

Ол хүн Уруглар фондузунун агар саныңче акшаның түнүн номчукчуларга дыңнадыр бис.

Фондунун агар саныңче акша кирери дүүн база уламчылаан.

Вера КУУЛАР.

ЧУРУКТА: тележурналист Савна Ондур марафон үезинде дузаламчы кылдыр боттарының чыып алганы эвээшбиче-даа бол, акшазын үежилерниге салган бичин чаштарны көрүкчүлерге таныштырып тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ТЫВА—БАДЕН-ВЮРТЕМБЕРГ

● Экономика болгаш культура талазы-биле дугуржулгалар ●

Бо чылдың майның 11-17-де Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдей, Тыва Төп кооптун даргазы Х. Д. Монгуш, Тыва Республиканың улус депутаты В. Б. Багай-оол составтыг делегация Германияның Федеративтиг Республиказының Баден-Вюртемберг деп (административтиг республика хевирлиг) черинге барып чораан келген. Делегацияның аная барып чораанының түңнелдериниң дугайында номчукчуларга таныштырарын Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының дузалакчызы, делегация кежигүнү Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛДАН редакция дилээн.

Федеративтиг көрээ ёзугаар Россия Федерациязының составында республикалар даштыкы күрүнелер-биле, хөй-ниити организациялары, фирмалар, ассоциациялар-биле дорт харылзааларны тургузар эргелиг. Ынчангаш бистер ГФР-ниң Баден-Вюртемберг деп черинин удуртулгазы-биле баш бурунгаар дугуржулга ёзугаар чораанывыс ол. Сорулгавыс чүл дээрге, экономиктиг, политиктиг структуралар-биле, хөй-ниити база политиктиг организацияларбиле шуут дорт харылзааларны тургузары.

Майда Франкфурт хоорайның аэропортунга бисти Тыва Республиканың ыда тускай төлээлекчилери дээргилер Доротея биле Герд Файглдар уткуп алдылар. Ол улус бистин республиканы төлээлээр кылдыр мурнунда Ш. Д. Ооржак дугуржүп каан турган. Оон соонда үш шак дүргузунда чораан, Фрайбург деп хоорайга келгеш, «Парк-Отель Пост» дээр аалчылар бажынынга доктаадывыс. Аная кезек дыштангаш, делегация тускай төлээлербиле ужуражып, каяа баар, чүү кылырынын программазын дугурушкан бис.

Май 12-де, дараазында хүн, Бад-Кронинген дээр хоорайга барып, изиг аржаан сүгну ажыглан турар эмнелге албан чери-биле таныштывыс. Албан черинин удуртукчулары-биле шак ындыг эмнээшкинин канчаар организастаарының дуржулгазын солуштувус. Тывада база хөй санныг ындыг аржаанар бар, ам чүгле тускай эмнелге черлерин организастап ажыдары арткан деп чугаалаарывыска, ол дугайын немец тала ажок сонуургаар чорду. Ол-ла хүн бистер щетка кылыр фабрика турун турар Мюнстерталь деп чурттакчылыг черге чордувус. Аная будүрүлгени көрүп, ында ажылды канчаар организастааны-биле таныштывыс. Ук будүрүлге бир өг-бүленин болуп чорду, хөлезилел алганы дөргеп хире ажылчыныг. Ниити таныжылга соонда, өг-бүле будүрүлгезинин удуртукчулары-биле беседалажып чугаалаштывыс. Фабрика чиг этти (аъттың чеч, кудуруун) Кыдаттан, Мурнуу Көрейден ап турарын дыннаттылар. Чиг этти ындыг ырактан ап турар болганда, аът хылчын бистин Тываадан алза кандыгын дээр дугайын чугаалажы бердивис. Будүрүлгенин удуртукчулары ол санаалды ажок сонуургап, чыпал-ла, ынчаар болза, оларга ажыктыг-дыр дээрзин илередти. Ол ышкаш шак ындыг бичин будүрүлгени бистин Тывага ажыдары-биле станоктарны бээри кандыгын дээр дугайында айтырыгны-даа чугаалаштывыс.

Май 12-де оон ангыда Шилтах дээр бичин хоорайжыгашта база-ла өг-бүленин алгыкештен бараан кылыр будүрүлгезинге чордувус. Алгыкештің бүрүн эттээриниң ында аргазын шуптузун көрүп, таныштывыс. Оон алгы-кештен кылган барааннарын садып турары магазининге кирдивис. Шуут-ла чаныда боор чорду. Бистин Тывадан алгы-кешти алзыларза кандыгыл дээр дугайында бистин саналыысты, чаныда чоок чурттардан ону садып ап турар болганда, ырактан сөөртүп алыры шүүттүг деп чылдагаанааш, будүрүлгенин удуртукчулары чепшээрешпейн барды. Оларның оозу база чөп харын. Ынчаарга кешти болбаазырадып ап турар аргазы дыка солун, ынчангаш дуржулга солчуп, будүрүлгенин технологизын таныжар арга бар деп, ийи тала санадывыс.

Франция-биле кызыгаарының чанында Ендинген хоорайның бургомистрадынга ужуражылга аажок солун болду. Хоорайның бургомистри Рудоль Кайзер Тываның делегациязынга байыр чедирип тура, бо дээрге Эвилеллдин дүшкенинин соонда Россиядан келгей бир-ле дугаар делегация дээрзин айытты. Хоорайның хөй чылдар дургузунда төөгүзүп допчулап таймылыбраашы, бургомистр бистерге хоорай чагыргазының кежигүннерин таныштырды. Оон соонда хоорайның эн-не чараш, көрүштүг черлеринге чордувус. Ынчан ийи чурттун аразында хөй-ниитии политиктиг шимчээшкиниер база партиялар аразынга делегациялар аргыштырар дугайында ыяк дугурушкан бис. Ол дугайын эн ылангыя Христиан демократтыг партиянын түс чер салбырының даргазы дээрзи Марсель Швер-биле дыка тода чугаалаштывыс.

Тываның делегациязы май 13-те «Аудио», «Фольксваген» деп чиик автомобильдерин садар болгаш хандырар «Баден-Авто» деп фирмага чордувус. Ында ниити байдал-биле танышканывыстың соонда, фирманың удуртукчузу Хельмут Виллиманн бисти хүлээп алды. Аная барык ийи шак хире чугаалажып келгеш, бистин республикаже ол автомашиналарны садары кандыгыл дээр дугайын база техниктиг ажаалда-хайгаарадының айтырыгларын сумелештивис. Аная берге болган чүүл чүл дээрге, ук автомобильдерни делегейнин хостуг саарар акшага (чижээлээрге, доллар, марка болгаш өске-даа) садар, ындыг болганда бистин акшавысты ынчаар саарар арга чок, ону канчап төлээрил деп берге айтырыг туруп келген. Ынчалза-даа черле арга бар: ону үш дугаар кижиниң азы Германияның будүрүлгелерин дамчыштыр чиг эт берип турган, садын ап болуп.

Ол-ла хүн бистер Мурнуу Германияның курорт хоорайы Баден-Баденге чордувус. Хоорайның бургомистрадынга бардывыс. Бургомистр бисти аажок хүндүлеп хүлээп алды, белектер солуштувус, хоорайның биске таныштырдылар. Аная бистин Россияның чогаалчылары Тургенев, Гоголь, Толстой болгаш өскелер-даа чораан боор чорду. Баден-Баденнин католик школазынга база барган бис. Төрелдер хуралынга үк школаның төлээлери Абакан биле Кызылга кээринин дугайында айтырыгны чугаалажып дугуруштувус. Девин үстүнде чугаалааным дээргилер — Доротея биле Герд Файглдар Хакасияның база төлээлери боон турар улус чорду. Ынчангаш дугуржулга ёзугаар католик школаның ниити ыры бөлүү бо чылдың июньда Хакасия биле Тывага кээр. Үк школаның башкылары-биле ужурашкаш, моон соңгаргы кады ажылдажыга дугайын дугуруштувус. Оон соонда Баден-Баденнин солун черлери-биле таныштывыс.

Май 14-те Фрайбургтун обербургомистри доктор Вёоме-биле ужураштывыс. Аная хоорайның база үк черинин ботбашкарылгазының айтырыгларының дугайында ажыт-чажыт чокка чугаалаштывыс. Ийи күрүнеиин бот-башкарылгазында дыка хөй дөмейлешкек үүүлдер бары аная илерели. Кайы-даа таладан хөй айтырыгларны салгаш, аная ыяк харыыларны алган бис. Эн ылангыя удуртулгада кадрларның үнер-кирер чоруу бар, коммунал бот-башкарылгазының системазындан коммерция будүрүлгелериче шилчиир чорук хөй. Оларда ындыг берге айтырыг база туруп турар-ыр.

Ол-ла хүн «Вольфхоле» дээр ресторанга Тыва Республиканың делегациязынга аллар кылдыр тускай шайлалга болган, аная Фрайбург хоорайының база Баден-Вюртемберг деп черинин ноокку хоорайларының экономиктиг, политиктиг болгаш культура белүктериниң биллингир төлээлекчилерин чалаан. Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазынга база черле делегациянын кежигүннерине чалатканнарны болгаш журналистерни таныштырды. Тыва Республиканың база Хакасияның Фрайбургта тускай төлээлекчизи Доротея Файгл Тыва Республиканың делегациязын база таныштырды. Аная К. А. Бичелдей, Х. Д. Монгуш база Герд Файгл олар байыр чедирип чүве чугааладылар. Хүлээп алыышкынын кирижикчилери аная шөлээн байдалга олуруп алгаш, санал-онаалдарын солуштувус. журналистер хөй-ле айтырыгларны салыр боор чорду. ССРЭ-ниң бүстүп дүшкенинин соонда, Россия Федерациязының бот-догуиаан республикаларына база Федеративтиг чаа көрээге немец улус аажок сонуургалдыг-дыр дээрзин ол хүлээп алыышкын бадыткап көргүстү.

Май 15-те «Панорама-Отель» деп залчылар бажынының тускай болуушкуннар залынга журналистер база Баден-Вюртембергтин хөрөңгитен, эртем, культура болгаш шажын белүктериниң төлээлекчилери-биле парлалга конференциязы болган. Аная бистер журналистернин болгаш аная келгеннерниң хөй саныг айтырыгларынга харыылады-выс. Оон соонда Тыва дугайында киноларны көргүстүвүс.

Бистер аная чорун турувуста программа үлүг, ажыл хөйдаа болза, культура талазы-биле программа чүтүндүрбаан. Бистер Шварцвальд деп даг кырларының ажок чурумалдыг чаваш черлерин көрдүвүс. Май 16-да, эн сөөлгү хүнүвүсте, Сан-Петер хоорайның общиназынга бардывыс. Херектин ужуру чүл дизе, келир үеде бистин республиканы чайысылалы Кызыл хоорай-биле ол хоорай төрелдежин, акылышкы дег харылзаалыг болуп деп турар. Хемчээлиниң болгаш чурттакчы чодунуң талазы-биле үк хоорай бистин Кызыл биле дөмейлешкек. Хоорайга бистин делегациявыс экология талазы-биле арыг, ыяш аймаандан чуртталга бажыңнарын чыып кылыр кылдыр онзаланган дээрги Килов Хаустун будүрүлгезинге чордувус. Бажыңнын кезектерин канчаар кылырын, ону чыып эптээринин арганарын көрдүвүс. Чурттага бажыңнарын ынчалдыр тударының талазыбиле бистин республика-биле демнежин ажылдаар күзелдинин дээрги К. Хаус илерелин чугаалады.

Оон соонда бистер Сан-Петер хоорайның бургомистри дээрги Рорерге барып, оонбиле ужураштывыс. Ол Сан-Петер общинанын төөгүзүн база амгы үеинин шиитпирлээр улуг айтырыгларының дугайын чугаалады.

Дээрги Рорер Сан-Петер биле Кызыл хоорайларның аразынга төрелдешкек чоруктуг тургузар дугайында саналбиле колдуунда өөнүшээрешти. Бо талазы-биле баштайгы базым кылдыр бургомистр боду бо чылдың июньда Кызылга кээр болду, а Сан-Петер хоорайдан аныяктар ансамбли сентябрь-октябрь айларда Кызылга концерт көргүзүп кээр.

Ол хүн бистер Сан-Петер хоорайның общиназының организастаалы кежээзинге чалаттывыс. Аная Сан-Петерниң бургомистри биле Тываның делегациязының удуртукчузу К. Бичелдей байыр чедиришпилер. Кежээнин кирижикчилерине Кёльн хоорайның уруглаврының таңны белүү биле ниити ыры капеллазы концерт көргүстүлер.

Май 17-де Майнда Франкфурт хоорайга чедип келгеш, оон Москваже ужудувус. Ынчангаш ам даштыкы чурттар-биле дорт харылзаалар тургузар талазы-биле бот-догушаан Тыва Республика база бир базымны кылган. Бо дээрге улуг ажылдың эгезидир. Ажыл мурнуунда болгай. Германияга чорун турувуста ол черинин парлалгазы биче улуг кичээнгей салып, чорук-хевээнистин дугайын доктаамал чырыдын турду.

Delegation aus Tuva

Hoher Besuch in Endingen

Wirtschaftskontakte gesucht

ENDINGEN (ba) Hoher Besuch aus der Republik Tuva war am Dienstag in Endingen. Tuva ist eine autonome Republik der ehemaligen Sowjetunion, die sich am 31. März dieses Jahres der Gruppe unabhängiger Staaten (GUS) anschloß. Präsident Kadyrool Alexejewitsch Bitschildei, Wirtschaftminister Chonukool Mongusch und Präsidentenberater Wladimir Bagaiool waren mit der Dolmetscherin Galina Straschkowa in Baden-Württemberg, um für ihr Land Wirtschaftskontakte, vor allem mit der Automobilbranche, zu knüpfen.

Nach Endingen kamen die Gäste auf Vermittlung ihrer offiziellen Vertretung in Freiburg. Wie Gerd-Josef und Dorothea Feigl von der Vertretung meinten, seien sie in Endingen bereits mit Besuchern aus Chakassien, einer weiteren autonomen Republik, so freundlich aufgenommen worden, daß sie sich wieder zu einem Abstecher an den Kaiserstuhl entschlossen. Im Namen der Stadt Endingen empfingen Rudolf Kaiser, Marcel Schwehr und Alfons Späth die Gäste und informierten sie ausführlich über

Besuch aus Tuva in Endingen (von links): Bürgermeister-Stellvertreter Rudolf Kaiser, der Präsident der Republik Tuva, sein Berater und der Wirtschaftsminister sowie Marcel Schwehr. Im Hintergrund Dorothea Feigl von der offiziellen Vertretung Tuvas.

Bild: Ilona Hage

sprachliche Schwierigkeiten ab, denn die neue politische Entwicklung führt auch zu neuen sprachlichen Ausdrücken. Aber oft lag es nicht nur an den Modernismen der Sprache, sondern an einfachen Verständnisschwierigkeiten. Daß die Stadt Endingen Gewerbesteuern erhebt, war noch einfach zu übersetzen. Komplizierter wurde es mit der Grundsteuer, gab es aber auch threrseits. Tuva, „wo Dschingis Khan herkommt", liegt im Zentrum des asiatischen Kontinents südlich von Nowosibirsk und am Rande des Altai-Gebirges. Bis 1912 gehörte die türkisch-stämmige Bevölkerung zur Mongolei, wurde 1921 selbständig und wurde 1941 Teil der UdSSR. Heute leben in der autonomen Republik Tuva [illegible]

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың чазак делегациязы Германияга чоруп турда, бир немец солунга парлаан чуруктуг чүүлү Охемчик ОНДАР чара хоолгалаан.

ДААРТА ҮНЕР САДАР ТУСКАЙ НОМЕРДЕН

«Төөгүнүң балалчак арыннары» деп рубриканың адаанда «Донгак Хунаны чүге шаажылаанын?» деп Н. Кунчуниуң документалдыг чүүлүн;

май 27-де үнген номерде «Лёша биле Эмрол» деп кыска тоожунун төнчүзүн: «Сталин, Жуков болгаш өскелер-даа» деп очулганын уланчызын;

«Сүт кижиге ажыктыг бе?» деп тыырыгга харыы берип турар «[illegible] чүве ижин-хырындан өскүүр» деп чүүлү; «Анекдоттар — хөлүг чугаалары», шулук чогаалдарын болгаш өске-даа чүүлдерни сонуургап номчуп болур.

Тыва Республиканың Чазааында

БОДУНУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ ЭКИ АЖЫЛДААР

Өнчүү Федерацияның, республиканың болгаш муниципалитеттің кылдыр үлежип турганының дугайында бистің солунувуска база бижип турган бис. Үлежири, ангылажыры дег амыр эвес айтырыг кайда боор. Ол ег-бүленің ийи улуг ээзиниң ийи тарай чарлыы-биле дөмей-ле. Черле ынчаш сөөлгү чылларда чарлыышкын айтырыы, бистің инитилелле бир-ле нептерингей чүве болу бергенин эскериң-ле тур бис, ыйнаан. Улуг күрүне безин тос башка чарлы бээрге, оон шерини, флодун үлежип чадап турда, бүдүрүлгелер ышкаш «үүрмек» чүвелерни күрүнеин болгаш коллективтин кылдыр үлежири, чарлып турар ег-бүленің үп-савын үлешкени-биле дөмей-ле ышкажыл. Өнчү үлелгезиниң соокда бүдүрүлгелер ам күрүнеин болгаш муниципалитеттин апарган. Ынчангаш бо чаа байдалдарда үк бүдүрүлгелериң ажыл-чорудулгазын организастаары, үлап баштаары чүгүла болу бербейн аан.

Ол дугайында — «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылын организастаарының бирги чергелиг хемчеклериниң дугайында» айтырыгны чазактың май 27-де болган хуралында чугаалажын көргеш. Айтырыг талазы-биле дыннадыгны Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкаран күркомитеттің даргазы Я. В. Сарбаа кылган.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелери (база оларның эки тура-биле тургузуп алганы ажыл-агый структуралары бар болза) — олар шупту ажыл-агыжы айтырыгларга болгаш экономика чорудулгазынга бот-тускайлан хөделип эргелиг. ССРЭ ам дүшкен болганда, оларның тургузукчу документилериң Россия Федерациязының «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүкчү ажыл-чорук дугайында» Хоойлузуунга дүүштүрер апаар.

Бүдүрүлгелериң өнчүзүне баш билиң эргелер кымга тварыг: бүдүрүлгелериң боттарынга бе азы өнчү эргелеп-башкаран комитеттерге бе? Бо талазы-биле ээзин чугаа хуралга көдүрүлген. Баштай бодаарга, бот-тускайлан чорукту бүдүрүлгелерге бериа тулар болганда, өске чугаа түрбас болгу дег. Ынчалза-даа херек кырында байдал бодап турганындан парын болуп келгей. Мындыг чижектер бардыр че. Бир автотранспорт бүдүрүлгези 200-ле мүн рубль-биле ПАЗ маркалыг автобусту Саян артынче хуу кижилерге садып чорудупкан. Сарыг-Септе тулугнуп КМК деп организациязы бар: эрткен чылдан тура ыында чангыс-даа механизм, техника артпайн барган, шуптузун Саян артынче каш төгерикке шүүдүп чорудупкаш, шөлүн олурар улус болуп-тур. Мындыг фактылар ийи-чангыс эвес. Бо-дур бо. Бүдүрүлгелер өнчү-хөреңгизинге боттары баш билизин дээрге, шак мындыг кара туразында чаңнаашкынар туруп кээр боор чүве-дир. Ынчан туруп алыр чүве болза, күрүнеге (бистин Тывага) үүдаа артпас-ла ыйнаан? Күрүнеин тонап, чазарлап түрүп бергенинин дугайында хөй чугаа хоозун черге үнмээн болуп турар ышкажыл. Ынчаш болганда бот-тускайлан чорук деп «демократтыг» чалгыгга чагыптып алдаш, хамык чүвени кайгал кижилерге тонадып олурар бе?

Мындыг үптекчи чоруктарга удур эжиктерни хаар херек. Ынчангаш бүдүрүлгелер ажылагый чорудулгазынга боттары баш миннип ажылдазынар, ынчалза-даа оларның машинатехниказы, эт-севи болгаш өске-даа хөй шимчээр-шимчевес хөреңгизи (а ол дээрге чангыс эвес чылда чыгдынган эт-хөреңги болгай) өнчү эргелеп-башкарарының хамааржыр (республиканың болза республиканың, тус черниң болза хоорай, районнаның) комитеттерин таварышкар шиитпирлеттиңзин. Үк өнчүнү садар, орнаар, үндүр бижиир дугайында айтырыглар түрүп келирге, демги комитеттер сайгарар апаар. А кажан хамык байдал ажай-баштыг кылдыр турумчуп, бүдүрүлгелер ээ ёзу-биле культурлуг ажылдап өөреп бээрге, ынчан бо шиитпирни эде керуп болгай-ла. Ол ышкаш республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкаравының күркомитети күрүне болгаш муниципалдыг бүдүрүлгелериң тургузарының, эде организастаарының, дужуреринин айтырыгларынга хамыладып болур хире эргелеп...

Бо бүгүнү чугаалажын түрда, мени дүвүсеңин сорадап бир айтырыгны (анаа хамаарыштыр Кызыл хооркүүскомунуң ажылдакчыларындан огулуг харыы ап чадашкан мен ийин) салган чүве. Чүл ол дээрге, кызылчылар хензиг өртек-биле квартираларын хуужудуп алгаш, оон оларны 300-400 мүн рубльге садып турар апарган. Мындыг байдалды канчаарыл? Чазак хуралынга үк айтырыгны дараазында акты көөр чугула деп санаан. Оны дарый көрбес болза, чурттаар орансава рыногунга сылдан алгаш, күрүне бажыннарын хуузунда байыырының үндезини кылдыр шилчидип алырга канчап тааржырыл. Шак ынчалдыр ажыккончаа үндүрүп ап турар кижилер ол бажыннарны боттарының ийи кызыл чудуруу-биле тудуп алган болза чүү дээй эртик. Рынок дээрге-ле ынчаар беш меге, алды арга-биле байып алыры эвес, а бодунуң бүдүрүкчү ажыл-хөрээ-биле, бодунуң кызыл күжү-биле эки амыдыраары дыр деп чүүлү кижилерге билиндирер херек. Күрүне өнчүзүн хөлүн эрттир белеп-биле хуу кылып алгаш, байын чурттаары эмин эрттир белен орук-тур. Анаа база хаалданы тургусса эки деп бодаллыг мен.

Чазак хуралынга бир улуг чугаа үндүрген айтырыг — алдын тывыжының дугайында болган Республика девискээринге үнелиг металлдарның тыныш бүдүрүлгезин канчал улгаттырып алырыл? Оны тываның болгаш ажылдаарының контролюн канчаар тургузарыл? Бойдуска хора чедирбейн, алдын, меңгүнүү ечерден канчап үштүп алырыл? Бо айтырыгларга хөй-ле даргалар, чалаткан эртемденнер боттарының үүлда харыы бээрин оралдашкан.

Тываага шаг-төөгүден бээр алдын тывыжын чорудуп турганыч, ол ажылдарның кандыг дайындыг кылдының турганын архив материалдарындан тапышканын чазак Даргазы — Президент И. Д. Ооржак чугаалады. Ынчан ТАР чаа алдын тываа черлерни үндүрүп бээринге, үндүрүг тыптарынга шыгыны монополиядыг болуп турган. Өөлерниң шак ол түрүкчүзүзүн чүге ажыглап болбазыл?

Алдынны тыпкаш, оны арыглап, үүп алганының соокда, болбаазыралып алгаш, садыпсаарар болза, орулга каш-даа катап улгадыр деп чүве билдингир. Ындыг болганда ювелир кылыглар цехтерин чүге ажылын болбас деп? Амгы үеде республика девискээринден тышкан алдының 1,5 хуузу мында артып каан турар. Ол үлүгү улгаттырар дээр болза, Россия чазаа-биле чугаалажышкынны чорудар апаар. Оон ангыда алдын тывыжының ажылдарын калбартыры чүгүла. Оон-биле чергелештир бойдусту кол камнаар, анаа хора чедирип болбас. Ынчалза-даа амгы байдал-биле көөрге, бойдус камгалалының айтырыглары үлүг-ла кичээнгейге алдынмайн турарын Тожу райкүүскомунуң даргазы С. К. Долгар дувүрелбиде чугаалап турду. Ам Систыг-Хемнин суун ижер арга чок болган. Казахстандан келген «Кызыл-Кум» деп артель чүгле алдынын алыр дээш, аптаразын чүүрү шаап-ла турар. Бичe Алгыякта (чангыс хемде) 2-3 артель турупкан ажылдан турар. Шуптузу ие-черин андара се шаап кээр. Чангыс черге хөй техника, кижи күжүн мөөнээн хеөөр чүү боор.

Бойдус кончуг балыгланыычал болгай, камгалаңыптар холдуг, буттуг эвес. Канчар черле маная, ченчидин чугаалааргa, «ортузунда алдын черни» тып алырыл? Бөрүлер-даа тодуг, хойлар-даа дириг кыллар кылын алырының аргазы чүл? Азы өскээр чугаалааргa, алдынны-даа хөйну тывар, бойдус-даа хөй балыг-бышкын чок болуп кылдыр ажылдаарының эптиг аргаларын тываары чугула. Ам канчаар, алдын херек чүве-дир, оон дузазы-биле хөгжүү, сайзыраар болгай. Ындыг болганда кол-ла чүве — контроль, контроль, контроль херек. Оны боттандырарда күрүне структуразынга хамаарышкан үнелиг металлдар талазы-биле күрүне эргелеп-тургузары негеттинин турарын хуралдың кижикчилери демдеглээн. Бир эвес биеэги дег, «Тыва алдын» бүдүрүлгени тывыкчының, ажыглакчының база хынакчының ролюнга салып каан болза, ол күштүг монополист апаар. Ындыг болганда «Тыва алдын» чүгле бүдүрүлгеннери болзуп, а хынаар, үглаарбаштаар хүлээлгелерни ацгы түскай эргелеп алзын. Ол ышкаш алдын бар районнар үчүн алырыл, тывыштыг черлери дээш түс чез кедээ Советтерингe чүү баарыл? Оларның чепшээрел бээри кайы хире үндезин-дестүг болурул? Алдын тывыкчылары боттары үнелиг металлды чажырып туруп берзе канчаарыл? Оны хынаарының механизми кайыл? Шак мындыг айтырыглар-ла хөй. Бо талазы-биле доктаалды амдаа чедир ажылдап кылырын чазак хуралы шиитпирлээн.

Хуралдың үш дугаар айтырыы — Тывага валюта фондузун тургузарының дугайында болган. Сөөлгү чылларда сын мыйызын даштыкыларга салып турганын билир бис. Оон кирген валюта кайдал че? Тываның бодунуң валюта фондузу чок болганының хараазындан даштыкыдан келген акша-меңгүнүң ынчангы Совет Эвилелиниң банкыларынга суктурып турган. Ынчалза-даа ССРЭнин душкенин-биле хамык чүве аай-баш чоктальш бүүрааш, банкылар маная сылдагласаш, бистиң каш валютавысты, дорту-биле чугаалаарга, бүзүүрүн алгаш барган. 1990 чылдың валютазын ам четчип алыр арга чок болган, а 91 чылдың эки кызыдар болза, та кандыг чүве ийик. Байдал мындыг.

Бо айтырыг эрткен чылын-на тургустунуп турганын билир мен. Ынчалза-даа ол-бо чүүлдерге чарлыгын, хоойлу-дүрүмнүн үжү-бажы тып турда, үүшак эртин каан чүве ышкажыл. Ам чүү-кандыг-даа бол, Тываның национал банкызынга валюта фондузун тургузуп алыр деп шиитпир хүлээп алдынган Моога соңгаар будуруулгелер болгаш коммерция структуралары даштыкылар-биле ажыл-херек кылганда, үндүрүүн валюта-биле төлөөн, үк, агар саанче шилгидер. Өске-даа чет-от куулавырларын (дук, өлүк, эм чүүлдери, ыяш, ан мен, мыйыс дээш, оон-даа өске) валютага үндүрүп сатканда, будуруулгелер болгаш совхозтар үк, орулгаларын валюта фондузунга тудуп болур.

Чугаа кадында мындыг чүүл тодарап келгеш: даштыкы кижилер Тываның тоолуг чараш бойдус булуңнарын фото болгаш кино аппаратурага тырттырганда, чангыс ченг безин төлеваан турар. Оларның чамдыктары хамы-даа боттары алган кайгал [illegible] чангыс демир чоос безин айтырбас [illegible] кижил, таг... [illegible] туг-дап-даа көрүнер...

Р. Н. Монгуш-биле хооркүүском даргазы В. Карааолга чеже-даа барган бис. Ынчалза-даа В. Кара-оол болду безин Р. Монгушка, аныяк специалиске, сетилиниң көөргелин чугаалап олурза-даа дузалап ыыдавас болду. Чүге дээрге, оон чанында олурары Л. П. Ткаченко оон орнунга хамык чүвеин шиитпилээр апарган турган. Оон үжүрүн черле билип чадап каан мен.

Шак-ла ындыг салым-чол республиканың бокс талазы-биле үлүг тренери, спорт мастери, он ажыг спорт мастерлери белеткээн, ат-алдарлыг ачыяк, дээди эртемниг специализвис М. Монгушка база таварышкан. Оон-биле нелээн бо кышты өттүр хооркүүскомнуң бажыңын амыратпадывыс. Үш чаш ажы-төлүг, төрээн Тываазынга ол хире бердинген, ажыктыг, кызыл ажылдан чораан кижи аргажок, хенизг казанакка чурттап орарга, бо кижиге дыкала аарышкылыг, берге хорду.

Көрүнгеден, Б. Ширини-оолдаа, Р. Монгуш-даа, М. Монгуш-даа, өске-даа ол ышкаш эштелизвис — түскай специалистер-дир. Оларга бажын бенбээн! А өскээртен, республика даштындан келген специалистерге бажынны дораан бээр болгай. Кандыг-даа арганы ажыглап турган, бажынбиле бир дугаар хандырары чажыт эвес-ле болгай.

Мындыг чөптүг эвес чоруктуг көргеш, эрткен март айдан эгелээш, чурттала-бажын үлээр комиссияже бярбас апарган мен. Мээн сезум дөмей-ле сес болуп эвес. Ийе, мен тоган келген, өске хоорайда ораан-бажынныг, азы ийи-үш бажыңныг кижилерге дузалажыр дивээн мен. Харын-даа Кызылче көжүп кел сал-ла, бажын эккелиңер деп негээн кижилерге хөөнүм чок, дузалашпас-даа мен. Чүге аная-да чурттап орган сууруига, хоорайыга чурттап, ажылдап олурбаанил? Кандыг ховар специалист, солуттунмас, онзагай кижи апарганыл?

А үстүнде адаанын мышкаш, бүзүүт төлеттиг, чонунга, күрүнезинге ажыктыг кижилерни бажын-биле бир дугаар хандырзын деп негээр мен...

Оон хамаатыларының чамдык хомудалдарын хынаардыр деп шиитпирлеп алган мен. Ынчангаш менээ кирген хомудал бүрүзүн кинээнгелиг сайгарып эгеледим. Оон чүгле каш бобак ажыктап, маная киирттейн. Оон-на хооркүүскомнуң чурттала-бажын кидизинин база паспорт столунуң, ол ышкаш чурттала-коммунал ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчыларының кайы хире турадында, каржызы-биле хоойлу хажыдын турары көстүп келир.

1. Кочетов кудумчузунда 55 дугаар бажынның 46-гы квартиразында Галина Григорьевна Тимакова дээрзи чурттап турар. Ол 1991 чылдың август айда бодунуң квартиразынче Монгуш Н. Д. деп хөрээжеңин киир бижидин алган. Чылдагаанны — оглумнуң кадайы деп, ол тайылбырлаан. Оглу Минусинск хоорайда чурттап турар. А ол боду «кеннip»-биле чурттаксаан.

Хоойлу ёзугаар кенни кижи кунчуунуң бажынына киир бижидеп эргелиг. Ынчалза-даа хынаддадан илерээни Монгуш Н. Д. оон кандыг-даа кенни эвес, а үк квартираны садын алыр дээш кажар арга ажыглаксаан кижи боон-тур. Оон чугаазы-биле алырга, Тимаковага 10 мүн акшаны берген. Тимакова удавас Минусинскиже көже бээр боон аазаан. Ынчалза-даа Галина Григорьевна оон-даа кажар кижи боон-тур. 1992 чыл үнүп келген, бажын-балгатты хуужудуп эгелээн. Тимакова бажыңындан үнүп бээр байытыгай, хуужудуп алгаш, өске кижиге оон-даа хөй акшага садыптар дей берген. Хөөкүй Монгуш Н. Д. куруг калган. Бажында-даа чок, акшада-даа чок...

Бо чергелиг айтырыгларны бажын үлээр комиссия шиитпирлээр, сайгарар болгай. Шыны херек, биске ындыг айтырыг келбээн. Оны база-ла Л. П. Ткаченкониң кидизи бүдүү шиитпирлеп каакан боон турар. Оон башка ындыг махинация болбас турган ийик.

2. Московская кудумчузунда 105 бажынның 74 квартиразынга Л. Ю. Марфушкина дээрзи чурттап турган. Ук квартира дугаары 4 бажын эргелелиниң организация бажыңы боон турар. Марфушкина аная чүгле 2-чыл чурттаан. Амгы үеде ук квартираны хуужуткаш, «Содействие» деп кооперативке улуг өртекке садыпкан.

Хоойлу ёзугаар организация бажыңнарын хуужутпас болгай. Шак мындыг хажыдышкын база-ла хооркүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчыларының бүрүүзү-биле болган. Дугаары 4 бажын эргелели амгы үеде боттары бажын чок, берге байдалда турар.

3. Ленин кудумчузунда 60 дугаар бажынның 50 дугаар квартираны 1990 чылдың ноябрь 23-те Н шериг кезээнге организация бажыңы кылдым хүлээлип берген турган. Аная взвод командири Макаренов Г. Н. чурттап турган. Дугаары 403 керээнин ёзугаар бо чылдың апрель 27-де ук бажынны хуужуткан болган хамаатты Вера Павловна Темир-оолга 58 мүн рубльге саткан боор дизинин база паспорт столунуң, ол ышкаш чурттала-коммунал ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчыларының кайы хире турадында, каржызы-биле хоойлу хажыдын турары көстүп келир.

1. Кочетов кудумчузунда 55 дугаар бажынның 46-гы квартиразында Галина Григорьевна Тимакова дээрзи чурттап турар. Ол 1991 чылдың август айда бодунуң квартиразынче Монгуш Н. Д. деп хөрээжеңин киир бижидин алган. Чылдагаанны — оглумнуң кадайы деп, ол тайылбырлаан. Оглу Минусинск хоорайда чурттап турар. А ол боду «кеннip»-биле чурттаксаан.

Хоойлу ёзугаар кенни кижи кунчуунуң бажынына киир бижидеп эргелиг. Ынчалза-даа хынаддадан илерээни Монгуш Н. Д. оон кандыг-даа кенни эвес, а үк квартираны садын алыр дээш кажар арга ажыглаксаан кижи боон-тур. Оон чугаазы-биле алырга, Тимаковага 10 мүн акшаны берген. Тимакова удавас Минусинскиже көже бээр боон аазаан. Ынчалза-даа Галина Григорьевна оон-даа кажар кижи боон-тур. 1992 чыл үнүп келген, бажын-балгатты хуужудуп эгелээн. Тимакова бажыңындан үнүп бээр байытыгай, хуужудуп алгаш, өске кижиге оон-даа хөй акшага садыптар дей берген. Хөөкүй Монгуш Н. Д. куруг калган. Бажында-даа чок, акшада-даа чок...

Бо чергелиг айтырыгларны бажын үлээр комиссия шиитпирлээр, сайгарар болгай. Шыны херек, биске ындыг айтырыг келбээн. Оны база-ла Л. П. Ткаченкониң кидизи бүдүү шиитпирлеп каакан боон турар. Оон башка ындыг махинация болбас турган ийик.

2. Московская кудумчузунда 105 бажынның 74 квартиразынга Л. Ю. Марфушкина дээрзи чурттап турган. Ук квартира дугаары 4 бажын эргелелиниң организация бажыңы кылдым хүлээлип берген турган. Аная взвод командири Макаренов Г. Н. чурттап турган. Дугаары 403 керээнин ёзугаар бо чылдың апрель 27-де ук бажынны хуужуткан болган хамаатты Вера Павловна Темир-оолга 58 мүн рубльге саткан боор

Чөөн-Хемчиктен ийи медээ

БЕЛДИР-ШАТ БРИГАДАЗЫНДА

Чодур Доңгакович Сундуй-га удурткан мал чеми тарып, өстүрер «Тыва» совхозтуң Белдир-Шат ховуу-трактор бригадазы бо чылын боттарының девискээрин болуп 1200 гектар шөлге тарымал сигении, кукурузаны тараан. Тодаргайларга 800 тага чангыс чылдыг сигении, 20 га шөлге сенаж кылырынга ажыглаар яжыбүрү культуралардың чашкан.

Бригада кежигүннери Өдекей Часкал-оолович Монгуш, Семис-оол Ламажыкович Монгуш-оол, Калган Ламаевич Кууларлар, ашык механизаторлар Константин Ховалыг, Максим Монгуш олар боттарының башкарганы Т-150, МТЗ-80-82 маркалыг тракторларының ачызында бо хүннерде чангыс чылдыг сигенинин үрезиннинги чаштырылгазын дооскан.

Мал чеминиң белеткелчилери 1200 гектар, черниден ангыда, 668 га шөлдү суттарын, бой чайгаар үнген сигениң дужүдүн ажаан ап, сигениң кезин, сараттаарлар, Кукурузаның га бүрүзүнден 100 центнер ногаан массаны, чангыс чылдыг сигенинин 1 гектаындан-на 12 центнер дужүттү алырын олар баш үдүн санап көргеннер.

КӨВЕЙ ДҮЖҮТ АЛЫР ДЭЭШ

«Хайыраакан» деп коллективтиг ажыл-агыйының ногаажылары бо чылын 56 га черге картофельди, 10 га шөлге капустаны, 5 гектарга өгүрепти, сасканы, көк кулчаны, редисканы, помидорну тарып өстүрерлер. Бо хүннерде суур чоогунда сес теплицада капустаны, помидорнуң рассадаларын тараан. Оларны 3 звено ажаан, (бир звенода-ла 3-4 ажылчын) хай-аврап турар.

Ногаажыларның удурткучузу ногаажы-агроном Байыр-оол Ламажаевич Монгуштуң чугаалап турары-биле алырга, рассадаларын өзүмү шоолуг чер албайн, оожум байдалда турупкан. Азы дортуу-биле чугаалаарга, профэвилел комитеди-биле дугуржуп турган, ногаа тарын өстүрер кижилерни чыып, май 7-де хурал эрттирген. Хуралга канчаар ажылдаарын, та бүрүүнден каш центнер дужүттү алырын, ажылдаарының хүн чурумун ыяк дугуржуп алганнар. Херек кырында чүү болганыл дээрге, адын бижиткен ажылчыннар ажылдаар үеэнде келбес, ажыл шагы үзер, чаш өөрүмнерин орта суттарбас ажылды чүтүрү кылыксаар кижилер ийерек келген. Бир чамдык ажылчыннар эртен келгеш, бодунуң норма-лемээлин мөлдүк-калдык суттарын кааш чорүй баар. Оон кээл аксаныс эвээш дижир.

Хүнде бир ажылчын кижиниң кылыр үжүрлүг удуу: 50 дөрбелеңин метр черни суттарын, хоюглан, бок үнүүжүн аштап, арыглан каан чүве болза 16 рубль болур. Бо хүннерде үк черниң таңнылы, одаксызы чок болуп турарының хаарзындан бо бүгү ажылды удуртукчу бодуу кылып, бергелерге таваржып турар.

Монгуш олар боттарының башкарганы Т-150, МТЗ-80-82 маркалыг тракторларының ачызында бо хүннерде чангыс чылдыг сигенинин үрезиннинги чаштырылгазын дооскан.

Мал чеминиң белеткелчилери 1200 гектар, черниден ангыда, 668 га шөлдү суттарын, бой чайгаар үнген сигениң дужүдүн ажаан ап, сигениң кезин, сараттаарлар. Кукурузаның га бүрүзүнден 100 центнер ногаан массаны, чангыс чылдыг сигенинин 1 гектаындан-на 12 центнер дужүттү алырын олар баш үдүн санап көргеннер.

КӨВЕЙ ДҮЖҮТ АЛЫР ДЭЭШ

Ногаа тарыр шөлдүн бо хүннерде суттарылгазын Ойнаар-оол Монгушка удурткан звено курган бергеи шөлдерни үдүр ажаанын, ийиртен, белеткел ажылдарын чорудуп турарлар. Ниитизи-биле ногаажылар бо чылын 1 гадан 70-80 центнер ногаа аймаан, 200 центнер картофельдің дужүдүн ажаан алырын планында көрген.

Трактористер Шангыр, Ойнаар-оол Монгуштар, суттатчылар Сергей Кара-Сал, Александр Сат боттарының ажылын хынамчалыг чорудуп, чаагай дужүттүн салым-хуузу дээш ээзин эвес күжүн үндүрүп келгеннер.

Ногаажылар 15 гектар шөлге ногаа культураларын тараан, арткан шөлдерге чангыс чылдыг сигении, кукурузаны тарып, мал чеми белеткээн сорулганы боттарының мурнунда салганнар. Немелде чемишчидилгениң өртээнин аартааны-биле ону бо чылын ажылагый садып, сөөртүп албаандаа болза, курлавырга чыткан каш тонна чемишчидилгени ажылаарын дугуршкан. Ногаажының ажылының түнелди күзүн көстүр чүве болганда кым эки дужүттү өстүрүп алырыл деп айтырыг амдыызында харыы чок арткан. Ындыг-даа болза, өткен чылдан бээр элээн арга-дужүлгалыг, аларган эштерге Валя Чашкаадай, Ранса Куулар, Шончалай, Чечен Саттар, Аяна Оржакты хамаарыштырып болур. Суурда ниитизи-биле 120 ажыг пенсионерлер бар. Оларны оода ногаа өстүреринге хаара тудуп, ажылдапкы дег кижилерни чыыры чүтүла аларган.

Виктор ХОВАЛЫГ.

ООРАШ-ХЕМЧЕ ЧАЙЛАГЛААР

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтун өшкү бригадалары барык он беш хире кодан ам чайлаглашкынче үнеринге белеткеним турар. Бригаазала өшкүдеп мал төлү алыры ам 70 хуу чедип турар. Чүге дизе, чамдык коданнарда өшкүлер төрүүрү ам боостур.

Совхозтун эниях малчыннары Шолбан болгаш Мария Дүжүкпеннер Улуг-Кежиге кыштаанда хевээр болду.

Өг-бүле мал кадаргандан бээр ам чаа-ла ийи чыл болуп турар-даа болза, кызымак ажылдап, 340 баш өшкүзүндеп 100 башка оныаштыр-ла 85 анайны алыр хүлээлгезин бүгай эвес күүсеп, оны хөрек кырында боттандырарын чедип ап турар. Оларның чугаалап турары-биле алырга, планны күүсеткеш, керээ ёзугаар артканы анайларын боттарынга мал кылдыр шаналга ап болуп арга бар. Ам коданда 300 хире анай лешкилежип маннап турар.

Бригаданың коданнарында (бригадирин Николай Байкара) бо чылын мал аарыы шоолуг чок. Ол дээрге специалистернин багай эвес ажылдаанының түнелиг-дир деп демдеглеп болур.

Малчын аныяктарның мынчаар ажылдап турарынга сакманчылар Лопа Допуужук, Ульяна Чалзып-оол болгаш дукмалары улуг дузаны чедирип турар.

Аныяк ег-бүле ийи уруглуг. Ам олар малын чайлагладырыбиле ирак Ооваш-Хемче кежүп чоруптаалар.

Амгы үеде малчыннар аалынга антолавка ховар келир. Келзе-даа улуг өртектиг баразан эвээн. Акшэ-шалый эвээш болуп турарындан малчыннар оон баваан [illegible] турар.

Бригаданың хуралынга малчыннарга бөө садар дугайында айтырыгны каш удаа чугаалашкан-даа болза, ол амдыызында бүтпейн турар.

Виктор КАРА-САЛ.

«ӨЛҮГ СҮНЕЗИННЕР»-БИЛЕ ОРНАЖЫЫШКЫН

Кызыл хоорайның бажын-балгат үлээр комиссиязының кежигүү болуп ажылдаа-ла, удавас ийи чыл болур мен. Бажын-балгат айтырыы бүгү-ле социал айтырыглың аразында эн-не нарыны, чөрүлдээлин дээрзин билбес кижи ховар боор. Ылангыя 1992 чылдың февраль айда Кызылга бажын чоктар ниитилелиниң тургустунганы-биле байдал улам дүшкүүрээн. Ол ышкаш чон ортузунга үк ниитилел дугайында янзыбүрү «дидир-дидир» чугаалар тарап, чаа-ла тургустунган ниитилелдин ажылынга холгаарлап, шаптык калар, аная эрге-хоойлу органнарын удурланыштырар, харын-даа үскүлежишкиннер организастаарын оралдажып турар кижилер база тыптып келген. Ийе харын, чамдык кара сеткилдиг, адаазырак кижилер артык бажын, ажык-кончаа сүргеш, мегелеп, үк ниитилелдин кежигүнү мен деп адаттынып алгаш, дүрүм-хоойлу хажыдып, актыг черге хамаатыларын оранбажының үреп кирип, эжелеп ап турар таварылгалар база бар. Чогум-на бажын чоктар ниитилелиниң уставында-даа, программазында-даа «ындыг үүлгелиг кылырынга шуут үзүп бис» деп бижээн болгай. Оларның сорулгазы көөгүс өске, оны эрге-хоойлу-даа ажылдакчылары, хоорайның эрге-чагыргазының төлээлериндаа билир.

Ындыг турбуже... Бажын-балгат айтырыында дүшкүүрлүг байдал кайыын үнүп келгенил? Моон көл чылдагаанары үүдел? Чүге бо айтырыгны долгандыр шиитпирлеттиңээн, тодараттынмаан айтырыглар эвээжээрдеп, хаарын улам көвүдеп улам айыылдыг, ажык месилдеживишкиннинг чөрүлдээлерже киреринин кырында келгенил? Чүге «Тувинская правда» солунга үк солунуун корреспондентизи В. Кривдик дээрзи Кызыл аэропортунче халдаанчыын хөөрээн истеп турар А. Шиппадан интервью ап турда, айтырыынга «бажын чоктар ниитилели база чепсегленир деп турган» деп, өнчүк-чөнгээлиг айтырыгны салган деп? Ол болза аэропорттан үптеттинген чепсекти бажын чоктар ниитилелиниң кежигүннери алган чадавас деп, элдээрти бүрүүдадып турары ол ышкажыл. Маная үк корреспондентиниң чоокта чаа тургустунган «Хостуг Тыва» деп улусчу фронтуну база хөлбай адааны — анаа-ла таварылга эвес-ле болгай. Элдептиг чүве чүл дээрге. В. Кривдик бодунуу айтырымга Саянның орус чазактарының дугайында чангыс сес-даа ыыттаваны. А олар устаа, программазы-биле чепсек ажылган болур эргелиг кылдыр бадылаттынып, амгы үеде Молдовада дайында ажыы-биле киржип турарлар болгай.

Ол ышкаш Кавказтан келген, даштыкы күүсеннерниң хамаатыларының дугайында база-ла ол айтыр-баан. А Кавказта амгы үеде хаа-чиниг даймы-чаа болуп турарын бүгү белгей билер. Кымга ок-чепсек хеөгей? Бир дугаарында оларга эвес-ле ыындыг-ла дүвүреңгир байдал ыындыг-ла дүвүреңгир айтырыгны (анаа хамаарыштыр Кызыл хооркүүскомунуң ажылдакчыларындан огулуг харыы ап чадашкан мен ийин) салган чүве. Чүл ол дээрге, кызылчылар хензиг өртек-биле квартираларын хуужудуп алгаш, оон оларны 300-400 мүн рубльге садып турар апарган. Мындыг байдалды канчаарыл? Чазак хуралынга үк айтырыгны дараазында акты көөр чугула деп санаан. Оны дарый көрбес болза, чурттаар орансава рыногунга сылдан алгаш, күрүне бажыннарын хуузунда байыырының үндезини кылдыр шилчидип алырга канчап тааржырыл. Шак ынчалдыр ажыккончаа үндүрүп ап турар кижилер ол бажыннарны боттарының ийи кызыл чудуруу-биле тудуп алган болза чүү дээй эртик. Рынок дээрге-ле ынчаар беш меге, алды арга-биле байып алыры эвес, а бодунуң бүдүрүкчү ажыл-хөрээ-биле, бодунуң кызыл күжү-биле эки амыдыраары дыр деп чүүлү кижилерге билиндирер херек. Күрүне өнчүзүн хөлүн эрттир белеп-биле хуу кылып алгаш, байын чурттаары эмин эрттир белен орук-тур. Анаа база хаалданы тургусса эки деп бодаллыг мен.

Чазак хуралынга бир улуг чугаа үндүрген айтырыг — алдын тывыжының дугайында болган Республика девискээринге үнелиг металлдарның тыныш бүдүрүлгезин канчал улгаттырып алырыл? Оны тываның болгаш ажылдаарының контролюн канчаар тургузарыл? Бойдуска хора чедирбейн, алдын, меңгүнүү ечерден канчап үштүп алырыл? Бо айтырыгларга хөй-ле даргалар, чалаткан эртемденнер боттарының үүлда харыы бээрин оралдашкан.

Тываага шаг-төөгүден бээр алдын тывыжын чорудуп турганыч, ол ажылдарның кандыг дайындыг кылдының турганын архив материалдарындан тапышканын чазак Даргазы — Президент И. Д. Ооржак чугаалады. Ынчан ТАР чаа алдын тываа черлерни үндүрүп бээринге, үндүрүг тыптарынга шыгыны монополиядыг болуп турган. Өөлерниң шак ол түрүкчүзүзүн чүге ажыглап болбазыл?

Алдынны тыпкаш, оны арыглап, үүп алганының соокда, болбаазыралып алгаш, садыпсаарар болза, орулга каш-даа катап улгадыр деп чүве билдингир. Ындыг болганда ювелир кылыглар цехтерин чүге ажылын болбас деп? Амгы үеде республика девискээринден тышкан алдының 1,5 хуузу мында артып каан турар. Ол үлүгү улгаттырар дээр болза, Россия чазаа-биле чугаалажышкынны чорудар апаар. Оон ангыда алдын тывыжының ажылдарын калбартыры чүгүла. Оон-биле чергелештир бойдусту кол камнаар, анаа хора чедирип болбас. Ынчалза-даа амгы байдал-биле көөрге, бойдус камгалалының айтырыглары үлүг-ла кичээнгейге алдынмайн турарын Тожу райкүүскомунуң даргазы С. К. Долгар дувүрелбиде чугаалап турду. Ам Систыг-Хемнин суун ижер арга чок болган. Казахстандан келген «Кызыл-Кум» деп артель чүгле алдынын алыр дээш, аптаразын үүрү шаап-ла турар. Бичe Алгыякта (чангыс хемде) 2-3 артель турупкан ажылдан турар. Шуптузу ие-черин андара се шаап кээр. Чангыс черге хөй техника, кижи күжүн мөөнээн хеөөр чүү боор.

Бойдус кончуг балыгланыычал болгай, камгалаңыптар холдуг, буттуг эвес. Канчар черле маная, ченчидин чугаалааргa, «ортузунда алдын черни» тып алырыл? Бөрүлер-даа тодуг, хойлар-даа дириг кыллар кылын алырының аргазы чүл? Азы өскээр чугаалааргa, алдынны-даа хөйну тывар, бойдус-даа хөй балыг-бышкын чок болуп кылдыр ажылдаарының эптиг аргаларын тываары чүгүла. Ам канчаар, алдын херек чүве-дир, оон дузазы-биле хөгжүү, сайзыраар болгай. Ындыг болганда кол-ла чүве — контроль, контроль, контроль херек. Оны боттандырарда күрүне структуразынга хамаарышкан үнелиг металлдар талазы-биле күрүне эргелеп-тургузары негеттинин турарын хуралдың кижикчилери демдеглээн. Бир эвес биеэги дег, «Тыва алдын» бүдүрүлгени тывыкчының, ажыглакчының база хынакчының ролюнга салып каан болза, ол күштүг монополист апаар. Ындыг болганда «Тыва алдын» чүгле бүдүрүлгеннери болзуп, а хынаар, үглаарбаштаар хүлээлгелерни ацгы түскай эргелеп алзын. Ол ышкаш алдын бар районнар үчүн алырыл, тывыштыг черлери дээш түс чез кедээ Советтерингe чүү баарыл? Оларның чепшээрел бээри кайы хире үндезин-дестүг болурул? Алдын тывыкчылары боттары үнелиг металлды чажырып туруп берзе канчаарыл? Оны хынаарының механизми кайыл? Шак мындыг айтырыглар-ла хөй. Бо талазы-биле доктаалды амдаа чедир ажылдап кылырын чазак хуралы шиитпирлээн.

Хуралдың үш дугаар айтырыы — Тывага валюта фондузун тургузарының дугайында болган. Сөөлгү чылларда сын мыйызын даштыкыларга салып турганын билир бис. Оон кирген валюта кайдал че? Тываның бодунуң валюта фондузу чок болганының хараазындан даштыкыдан келген акша-меңгүнүң ынчангы Совет Эвилелиниң банкыларынга суктурып турган. Ынчалза-даа ССРЭнин душкенин-биле хамык чүве аай-баш чоктальш бүүрааш, банкылар маная сылдагласаш, бистиң каш валютавысты, дорту-биле чугаалаарга, бүзүүрүн алгаш барган. 1990 чылдың валютазын ам четчип алыр арга чок болган, а 91 чылдың эки кызыдар болза, та кандыг чүве ийик. Байдал мындыг.

Бо айтырыг эрткен чылын-на тургустунуп турганын бил

ДЕМНИГ КОЛЛЕКТИВТЕ

Эргил Доржуевич Чадамбанын эргелекчилээни Чадаананың кижи эмнелгезинин кезип эмнээр салбыры хөй эвес кижилерден тургустуган-даа болза, аразында эп-найыралдыг, бир демниг коллектив. Салбырының улуг, биче эмчилери дүн-хүн дивейн, бертинип-кемдээн, кара сагыштыг дерзилерге бооладып, бижектеткен, яазы-бүрү аарыгларга таварышканнарны чогуур үеэзиде кезип, оларга кандыг ачы-буянны сөңнеевээн дээр.

Аарыг кижилерни билинчестедир (анестезиолог) кезер эмчи Сямба Санчыевич Доо, кезер эмчи Орлан Айлан-оолович Сотпа, эмчи эмчи сестразы Любовь Куулар, бөлүглер шарыкчызының эмчизи Аля Донгак, эмчи сестралары, санитаркалар Лариса Куулар, Раиса Биче-оол, Клара Ондар, Раиса Ооржак болгаш өскелер-даа аарыг кижилерниң салым-чөлү дээш дүне-хүндүсдаа бут кырынга турун, кызымак чоруу-биле чонунга хүндүткелдиглер.

Виктор ХОВАЛЫГ.

АЖЫЛ БЕРГЕДААА БОЛ

Каа-Хем районунуң Дерзиг-Аксы суурда уругларның интернат-бажынында колдунда хереэженнер ажылдап турар. Төрүмелиниң кемниг, кылаштай албас, инвалид, чыттырзын азырадып чыдар уруглардан эгелээш, кылаштажып, өөренип, күш-ажыл кылып шыдаптар элээди уругларга чедир ажаалда-хайгааралдың улуу оларга каш катап аар. Ынчалза-даа аныяк уруглар ында ажылдап чеде берген, хоочунарның арга-сүмезин ап, олардан өөренип көрүп турары-биле ажылынга чаңчыгып шуудай бергеннер. Чижээлээрге, В. Б. Саны-дыр. Ол Кызылдың медицина училищезин мырынай чоокта, 1990 чылда дооскан. Ажыл чежедаа берге болза, оон оспаксыраар, ойлап дезер күзели чок. Чыдар уругларга бир хондур сес санитарка, бир эмчи сестразы ажылдаар. Сыкыртыр, горчичник салыр, чаап, шарып эмнээр, чөргек, чоорган солуун ажыл хензиг-даа чай бербес.

Ажылдакчыларның социал камгаладынче, амыдыралынче интернат-бажынның дирекциязының кичээнгейи багай эвес. Бажын-балгат-биле хандырылга 5ки дээрзин Виктория Саны болгаш эмчи сестралары Ляна Базыр, Неля Салчак база чугаалап турар.

Валентина МӨҢГЕ.

Республика эмнелгелеринде

КАДЫКШЫЛ ХЕРЕК ЧОК БЕ?

Сөөлгү чылларда туберкулёзтан аарып турар уругларның санының өзүп, аарыгның хевирлериниң нарыыдап, көвүдеп турары эмчилерни, ада-иелерни дүвүреп турар. Чоокка чедир-ле ол аарыг колдуунда тыныш органнарынга, тодаргайлаарга, өкпеге турган болза, ам ол бестерде болгаш мага-боттун өске-даа органнарында тыптып турар апарган.

Туберкулёзка удур тарыышкынны уругларга ийи, үш-даа удаа кылып турарын амыдыралывыстан, медицина практиказындан билир бис. Биргизин — уруг чаа төрүттүнген турда, кеш адаанче сыкыртыышкынбиле, ийнгизин болгаш үшкүзүн (БЦЖ-ни) уруг школачы, бирги база тоску класстарга турда кылыр. Бо тарыышкын челен чылдарның дургузунда эн нептереңгей турган болгаш уругларның туберкулёзтан хоораары 16,8 катап кызырылган турган. Чаа төрүттүнгеннерге болгаш тарыышкын кылдырбаанларга хорамча турган харын. Амгы үеде уругларның туберкулёзтан хөй аарып турарының чылдагааны чүдел?

Бо айтырыгга долу эвес-даа бол, харыы алырын база республиканың туберкулёзка удур диспансериниң уруглар салбырының ажыд-ижи, амыдыралы-биле таныжарын, ол бүгүнү номчукчуларга дыннадып чедирерин шепен көөр болаан мен.

Үстүнде айтырыгга харыы кылдыр мындыг тайылбырны берип болур. Сөөлгү үеде школачыларга тарыышкын, сыкыртылганы кылбастай бергенинин чылдагааны ангы-ангы: яазы-бүрү хоочургай болгаш аар аарыглар, чаңгыс удаа хереглээр шприцтер чогундан ада-иенин уругларын тарыдарындан ойталазары уржуктур болуп турар.

Уругларны чыттырып эмнээр ол салбырга кол эмчизи Александр Георгиевич Матракшин чок турда чеде берип-тир мен. Ынчалза-даа улуг сестра, коллективте хоочунарның бирээзи Римма Петровна Хлебопашниковабиле чугаалажыр арга бар болган. Бо хүннерде салбырда орун саны хөй — 75 орун орнунда 87 орун бар. Палаталарда орунларны сынмарлаштыр салып каан. Мырынай бичин — 2,3 айлыг чаштардан эгелээш 14 харга чедир уруглар ында чыдып эмнедип турар.

Үеним берге байдалының аайы-биле бо салбырда шиитпирлеттинип чадап турар айтырыглар эвээш эвес-тир деп чүвени Р. П. Хлебопашникованың чугаазындан билип алдым. Чижээлээрге, хүүн хуусаада чыдып эмнедип турар уругларга идик-хеп эн чугула херек болуп турар. Ылаңгыя идик талазы-биле байдал бергедээн. Уруглар чаңгыс черге олурар эвес, чылыг үеде суг колдуунда даштыгаа турарлар. Ада-иелер мурнуку үеде типочка чижектиг чиик идиктерни садып эккел турган болза, ам шуут чок. Садыгларда идик-хеп ховар, бар шааның өртээ улуг боорга ындыг боор, платьелер, колготки, ук болгаш иштики хеп аймаан эккелбестээн. А эмнелгеге ындыг хеп турар эвес, кыс уругларга халаттар, ооллларга кылын пестен даараан чүвүр, хөйлен харыы турган. Ам ол хептиң өңүзүүнү билдинмес кылдыр куурарып, элеп калган, ойбак-самдар. Чоорган, сыртык хаптары, ак-чоорганнар, чоттунар аржыылдар база эленчизинде келген.

Эм талазы-биле база-ла байдал баксыраа орар. Моон соңгаар кандыг болуру билдинмес, баш мунгаш.

Ол эмнелгенин даштында девискээри кызыы, уруглар ойнаар шөл чок болганындан, чайганыыштардан өске чүүдаа чок. Кыры чаглактыг столчугаштар кылып ап болур арга бар. Ынчалза-даа чайгы үеде септелге болу бээрге, чамдык эт-септи чайладып, даштыгаа салыр апаар. Ынчан уруглар ойнаар шөл дугайын бодаан-даа ажыы чок. Уругларны паркче, хем кыдыынче эдертин, аваарладын, ойнадын болур. Ынчаар бе дээрге, девискээрге, безин ойнап кедер идик чок улусту ырадыр эдертир арга чок.

Чем белеткээр өрээл — кухня даштын, девгекээрде чаңгыс өрээл, тар бажынчыгаштa. Ортузунда электри плиталары тургускулаптарга, ону долгандыр хензиг чеде поваолар аъш-чемин белеткеп, аяа-савазын сынмарлаштыр салып алган, өткилежип чорупп турар: Ындыг-даа болза, чем-биле хандырылга багай эвес. уруглар хүнде 5 катап чемненип турар-даа болза, витаминнер чедиштес. Фрукт, ногаа аймаан уруглар чивейн турар.

— Аъш-чем, эм-тан, идик-хеп дээн ышкаш ажыл-агыйжы айтырыгларны диспансериниң кол эмчизи Н. К. Цой багай эвес шинтпирлеп, ховар продуктулар тыпканда, биргиээлчегде, уругларны бодап, щыпарлыг аъш-чемни бисче чорудуп турар. Сүт, сүттен кылган чем менюга хүннүн кирбеде-даа, ол талазы-биле айтырыг ылаңгыя сөөлгү хүннерде чидиг тургустунмайн турар. Улуг сестра хүлээлгембиле кады диетсестраның хүлээлгезин база катай күүседип турар болгаш ону эки билир мен — деп, Римма Петровна чугаалап олурду. Ол ышкаш ажыл-агый талазы-биле салбырны харылап турар сестра П. Ф. Шекалованың кызымак ажылын ол демдегледи.

Салбырда чыдып эмнедип турар уруглардың хөй кезии районнардан келген уруглар. 10-12 хире-ле уруг хоорай чурттуг. Аарыы ханылаан, кезип эмнедир ужурга таварышкан уруглары диспансерже чорудуп, анаа кезип эмнеп турар. Эмнээшкиннин долу курузун эрткен уруглар-ны кадыкшылын быжыктырары-биле Балгазында санаторийже чорудуп турар.

— Биске баштай кээп турда уруглар хөлчок арган-дорган, чемненир хөөнү чок, хөглүг эвес боор чораан. Уругла дизе ай эрткенде, олар шуут-ла танытпаймас апаарлар. Организм эмге, аъш-чемге тааржып, уруг эмчи чурумунга чаңчыгып эгелээрге, чемге хөөн кирип, семирип, арта хөглүг, силиг апаар. Школа назылыг уруглары институт дооскан тускай эртемниг кижизидикчилер хайгаарал, өөредип турар. Бир берге айтыыр — өөредилге номнары, хереклерди чедиштес. Мырынай бичин уругларга ойнааракчар чок. Аданелер ында-хаая келгеш, ийи, чаңгыс ойнааракчар эккээрин эккээр, чагыл каарга, кыдыраашы, демир-үүк, карандашты мүн-не садар. Кижи бүрүзүнге эвес болганда, ол чүге четчир дээр силер. Ойнаарахты суг болза, 1-2 хүн хуиаажып ойнаар, оон соонда үрелин каарга, каапчарлар.

Радио, телевизор постуларда барын бар. Үреличели хөлчок-тур — деп, улуг сестра чугаалады.

Дээди эртемниг дөрт эмчи, ийи кижизидикчи, он ийи сестра болгаш эмнелгениң оондаа өске ажылдакчылары уруглардың өөредилгезин үстеп, оларның кадыкшылын быжыглаар дээш бир демниг ажылдап турза-даа, үстүнде адаанывыс доктар-моондактар ажылдың арыг тас болурунга шаптыктап турар ышкажыл.

Орун-дөжек, шкаф, стол, сандай дээн ышкаш эт-сеп эргижирээн. Уруглар хеп шыгжаар шкафчыгаштар бе-зин чок. Хеп базар илиирден эгелээш чүнар саванга чедир айтыыр бергедеп турда, ада-иелериниң талазындан эмчилерге деткимче кончуг багай дээрзин салбырның эмчилери, сестралары чугаалап турар. Уруу азы оглу аарый бээрге, оон кадыкшылын камгалаан каарын эмчилерге бүүрепп, идегеп, эмнелгеге эккеп каан чүве болганда, берге үеде боттарының шаа-биле эмчилерге дузадан көргүссе, уруунуң азы оглунуң кайы хире сегип чыдарын ооданда айда бир катап кээп айтырып, эмчилер-биле сүмележип, херек үүлдерни айтырза-даа канчап баар боор. Аарып турар уруглардың ада-иезинге хамаарыштыр эмчилернин хомудалы чөптүг. Ону хандыр бодап, бодунарга түүнелден үндүрүнер, хүндүлүг ада-иелер!

Туберкулёз чүгле халдавырлыг эвес, ол социал аарыг. Амыдырал-чурттаганың таарымча, чедимче чок байдалы — аъш-чемниң чаңгыс аайланчак багайы, алкоголизм, наркомания, экологиянын баксырааны келир үеде салгалывыстын кадыкшылының дугайында шыңгыы бодаңырывысче бисти албадап келген. Уруглар — ниити хамчыктыг байдалдың айтыкчылары. Олар амыдыралдың багай талаже өскерлип турарын бир дугаарында эскерерлер. Ынчангаш уругларга болгаш элээдилерге профилактиктиг хемчеглерни баш удур кылып чорудары, адане бүрүзүнүң уруг-дарыының кадыкшылынче кичээнгей салып, эскериннел болуру чугула апарган. Ол ышкаш, биргиээлчегде, тарыышкынны уруг бүрүзү чогуур үеэзиде эткен турарын чедип алыры — аарыгны болдурбазының могадыралы деп чүвени утпас ужурлуг бис.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.)

ХОРАННАНГАННАР — 14 КИЖИ

1991 — 1992 чылларда Кызыл хоорайга болгаш район төптеринге магазиннерниң саны канчаар-даа аажок көвүдеп, олар мөгүлер ышкаш өзүп турар апарган. Оларның саны эн ылангыя наймысылалда дыка көвүдээн. Барык базым санында борбак садыг бар. Оларның кол барааннарының бирээзи — арага. Оон өртээ база канчаар-даа аажок улуг. Республика даштындан сөөртүп эккелген арагаларның өртээ 200 рубльден куду эвес. 56 рубльдин кофезин садып алырындан акшаны харамнаның турар хирезинде, кижилер 200 рубль болгаш оон аар өртектиг араганы хөйү-биле садып ап, өжүп турар. Бо чылын хоорайларда, кудумчуларда эзирик кижилер аажок көскүлен апарган. Олар колдуунда тывалар. Эзирик тыва хереэженнер база бо-ла көстүр.

Сөөлгү үеде яазы-бүрү арагалар ишкеш, хораннанган кижилер хөй деп чугаа чорup турар. Ол ындыг-даа боор чадавас. Арагага «өрттенген» дээш хөөржүдүп турар кижилер дугайында ында-хаая дыннаар бис. Ындыг-даа болза, ылаптыг болуру-биле республиканың суд-медицина экспертизазының бюрозунга барып, каш кижи бо чылын арагага хораннанып өлгенин документилер өзүгаар ылаңылаан бис.

1992 чылдың 5 айларында арыг арагага 14 кижи хораннанган. Бюронун документилерин көрүп олурарга, чаңгыс хүн суг ийи кижи ангы-ангы черлерге арага ишкеш, хары үгда хораннанган таварылгалар бар. Кымнар, кажан, када хораннанганы? Бо чылдың январь 4-те Кызыл хоорайның 38 харлыг тыва хереэжен чурттакчызы Л. С., май айның 16 хүнүнде 64 харлыг С. У., март айның 28-те М. Г. арагага хораннанып өлгеннер.

Суд-медицина экспертизазының ажыллакчыларының чүгаазы-биле алырга, арагага хораннанып өлген кижилер кайыын, кажан арага садып ишкеш, өлгенин толарадыр арга чок боон турар, чүге дээрге эзирик кижилер кайы-даа магазинден азы бир өске чедеп арага садып алгаш, ону када-даа ижиндип болур. Арагага хораннанган кижилерниң саны бюронун документилеринде айытканындан ораанчок хөй деп олар бодап турар, чүге дээрге суурларда, районнарда арагага хораннанган кижилерни кандыг-даа экспертиза чокка хөөржүдүп кааптар таварылгалар бары чажыт эвес.

Спирттер дугайында. Спирттер шынар талазы-биле ангы-ангы боор. Ижип болур спирт чүгле этилдиг спирт. Оон-на өске спирттерни «үстүү белүктүн спирттери» деп адаа. Ол спирттерни ижер болза, кижи элээн үе эрткенде, хораннанып өлүр. Үстүү белүктүн спирттерни ижерге, чыттаргадаа этилдиг спирттен бичин-даа ылгалыр чүве чок, оларны чүгле лабораторлуг хыналда соонда тодаралып болур.

Үстүү белүктүн спирттери амдан-даа, чыт-даа талазы-биле этилдиг спирттен ылгалбас болганда, үстүү белүктүн спирттерни арыга садып, аза водка кылдыр холаваш-даа, садып турар кижилер боттарын бедин билбейн, кижилерни хораннап каап болур.

Арага садып турар магазин бүрүзү садып турар арагазының шынарының дугайында сертификаттыг (шыызылга документ) турар ужурлуг. Ону садып алыкчының негеллезиби-биле садыгжы садып алыкчыга көргүзер хүлээлгелиг. Сертификат чок магазиннден арага садып ижери саваалыг.

Этилдиг спирт холуктуг арага садып ишкеш, хораннанып өлгеннериң саны чүге бо чылдың 5 айында 14, а камфарлыг спирт, яазы-бүрү эвертво бүдүмелдер ишкеш хораннанган кижилерни катай хаара алыр болза, арагалап турган, хораннанганнарның саны оон-даа ораанчок хөй.

Арага садып ижериниң мурнунда амыдырал дугайында бодаанга артык эвес.

Шангыр-оол МОНГУШ.

Арагалаашкынның уржуктары

ҮПТЕКЧИ ООРЛАР КӨВҮДЭЭН

Кем-херек үүлгедиглери-биле, эн ылангыяда өлүрүкчү, үптекчи, күштээр, оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирер дугайында солун, сеткүүлдерге, хурал-суглааларга хөй-хөй эш-өөрлер бижип, санал-сүмелерин кирип шаг-ла боон келди. Оон иштинде мен база-ла солуннарга 2-3 катап бижип-даа, район, республика хемчээлдиг улуг хуралдарга бодумнуң санал-сүмелерим каш удаа чугаалап келдим. Бо талазы-биле черле тодаргай эки бүрүнгаар базым бо хүннерге чедир чок боон, кем-херек үүлгедиглери, ылаңгыяда оорлаар чорук өзүп, харын-даа чаа аргалар-биле көстүп эгелээн. Арын-бажын пес-биле дүй шарын азы бүдүп алгаш, үптеп, хүннаар чорукче шилчип, нептерен бар чыдар.

Ындыг чорук сөөлгү үеларде Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарда эрткен чылдан эгелеп көвүдээн, дүвехүндүс-даа дивес, ок-боолуг, чидиг бижектиг биче бөлүктер (3-4 чедир кижилер) улустың мал-маганын, эт-севин үптеп аппаар, манаа чаңгыс-ла чижектен кирип көрейн.

Чоокта чаа, апрель айда безин «Мурнакчы» совхозтуң кадарчызы Хертек Серен-ооллуң база пенсионер Шинн-Байыр оларның аъттарын болгаш эт-севин 3-4 хире аныяк кижилер күш-биле хунаап апарган. Үптекчилер ам-даа тывылбаан. Ындыг чижектиг-даа өске-даа оорлаар чоруктар бистин районда кызырлыр хамаанчок, өзүп турар.

Амыдыралдың бо нарын, чедимче чок үеларни ажыглап, оорлар мырынай бажы эттеннип, калчаарап бар чыдар апарган. Мал-маган, аът-хөл хөйү-биле чидип-ле турар, оон оорлары-даа тывылбас.

Ындыг боорга көдээ черлерге мал-маган тудуп, кадарып чурттаары-даа бергедээн деп малчынар-даа, кырганнар-даа мүнгарап-мүнчулуп турар апарган. Чепсектиг бөлүк оорлар халдап кээрге, көдээле чурттап орар малчындаа, кырган-даа кижилерде удур камгаланыр хире ындыг чепсек бар эвес, хол куруг улус чүгле амы-тыным бодап, олуруп каарындан өске чүүдаа чок. Оода кадарчы-хораачы, ыпак-узакта чурттап чоруур кижилерге дүүрге-даа болза, чөпшээреп саткан болза деп бодал бо-ла сагышка кирер. Бо дугайында бодалын Кызылда пенсионер Михаил Шур-оол кончуг-ла тодаргай бо чылын солуунга бижээн ийин.

Шынап-ла, көдээде кандыг-даа камгаланыр үүвези чок малчын кижини үптекчи оорлар өлүрүп кааптар-даа болза, чүгле оларның чоок кижилери оон аагын эдилеп чыдып каар боордан өске, кымдаа оларны кээргевес деп бодаар мен. Ол дугайында Михаил Шур-ооллуң «бижек тудуп камгаланган малчыны шиидип кагза хөйү» деп бижип турары черле кончуг шин. Бо талазы-биле үстүү удуртулга чүге көдээ малчын, кыраан-чөпүк чонну бодавас боор чүве, ийик. Ырак-узак черде чурттап, коруур улуска бодаан чөпшээреп садар болза эки чүве-дир ийин.

Ындыг чорук сөөлгү үеларде Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарда эрткен чылдан эгелеп көвүдээн, дүвехүндүс-даа дивес, ок-боолуг, чидиг бижектиг биче бөлүктер (3-4 чедир кижилер) улустың мал-маганын, эт-севин үптеп аппаар, манаа чаңгыс-ла чижектен кирип көрейн.

Чоокта чаа, апрель айда безин «Мурнакчы» совхозтуң кадарчызы Хертек Серен-ооллуң база пенсионер Шинн-Байыр оларның аъттарын болгаш эт-севин 3-4 хире аныяк кижилер күш-биле хунаап апарган. Үптекчилер ам-даа тывылбаан. Ындыг чижектиг-даа өске-даа оорлаар чоруктар бистин районда кызырлыр хамаанчок, өзүп турар.

Амыдыралдың бо нарын, чедимче чок үеларни ажыглап, оорлар мырынай бажы эттеннип, калчаарап бар чыдар апарган. Мал-маган, аът-хөл хөйү-биле чидип-ле турар, оон оорлары-даа тывылбас.

Ындыг боорга көдээ черлерге мал-маган тудуп, кадарып чурттаары-даа бергедээн деп малчынар-даа, кырганнар-даа мүнгарап-мүнчулуп турар апарган. Чепсектиг бөлүк оорлар халдап кээрге, көдээле чурттап орар малчындаа, кырган-даа кижилерде удур камгаланыр хире ындыг чепсек бар эвес, хол куруг улус чүгле амы-тыным бодап, олуруп каарындан өске чүүдаа чок. Оода кадарчы-хораачы, ыпак-узакта чурттап чоруур кижилерге дүүрге-даа болза, чөпшээреп саткан болза деп бодал бо-ла сагышка кирер. Бо дугайында бодалын Кызылда пенсионер Михаил Шур-оол кончуг-ла тодаргай бо чылын солуунга бижээн ийин.

Шынап-ла, көдээде кандыг-даа камгаланыр үүвези чок малчын кижини үптекчи оорлар өлүрүп кааптар-даа болза, чүгле оларның чоок кижилери оон аагын эдилеп чыдып каар боордан өске, кымдаа оларны кээргевес деп бодаар мен. Ол дугайында Михаил Шур-ооллуң «бижек тудуп камгаланган малчыны шиидип кагза хөйү» деп бижип турары черле кончуг шин. Бо талазы-биле үстүү удуртулга чүге көдээ малчын, кыраан-чөпүк чонну бодавас боор чүве, ийик. Ырак-узак черде чурттап, коруур улуска бодаан чөпшээреп садар болза эки чүве-дир ийин.

Тиилелге хүнүнде база оозал-ондактарлыг болган ИЖ-21251 автомашинаның чолаачызы Виталий Шумков Салчак Тока аттыг кудумчулан чорup орааш, хенертен чадаг-тергелиг чораан Эшик Алдынайны таварып эрте берген. № 3 ортумак школаның ол өөреникчизинин мунуп чораан тергезинин тормозу үрелик чораан. Ынчалза-даа өршээлдиг болган.

Ол-ла хүнде пассажирлер АТБ-зиниң чолаачызы Роман Тулуш ПАЗ-672 маркалыг автобусту мунуп алган халдап орган. От Кочетов. Интернациональная кудумчуларын белдиринге эзирик чораан чүгле этилдиг спирт. Оон-на өске спирттерни «үстүү белүктүн спирттери» деп адаа. Ол спирттерни ижер болза, кижи элээн үе эрткенде, хораннанып өлүр. Үстүү белүктүн спирттерни ижерге, чыттаргадаа этилдиг спирттен бичин-даа ылгалыр чүве чок, оларны чүгле лабораторлуг хыналда соонда тодаралып болур.

Үстүү белүктүн спирттери амдан-даа, чыт-даа талазы-биле этилдиг спирттен ылгалбас болганда, үстүү белүктүн спирттерни арыга садып, аза водка кылдыр холаваш-даа, садып турар кижилер боттарын бедин билбейн, кижилерни хораннап каап болур.

Арага садып турар магазин бүрүзү садып турар арагазының шынарының дугайында сертификаттыг (шыызылга документ) турар ужурлуг. Ону садып алыкчының негеллезиби-биле садыгжы садып алыкчыга көргүзер хүлээлгелиг. Сертификат чок магазиннден арага садып ижери саваалыг.

Этилдиг спирт холуктуг арага садып ишкеш, хораннанып өлгеннериң саны чүге бо чылдың 5 айында 14, а камфарлыг спирт, яазы-бүрү эвертво бүдүмелдер ишкеш хораннанган кижилерни катай хаара алыр болза, арагалап турган, хораннанганнарның саны оон-даа ораанчок хөй.

Арага садып ижериниң мурнунда амыдырал дугайында бодаанга артык эвес.

Шангыр-оол МОНГУШ.

Корум-чурумну шыңгыырадырынга хамаарыштыр бодалдар

Мен кырган, пенсионер, 70 хар чедир көрбээним чок, дыннавааным өөрүш эвес кижи-дир мен. Бичии шаамдан оор деп чүвени ховар-ла дыннап, өзүп келдим. Бо хамчык сөөлгү 1960 чылдардан бээр чорup өзүп, үптээп, хулиганнаар, арагалаар, өлүрер чоруктар чоорту тыптып, өскен чүве.

Бистин амыдыралывыстың сөөлгү бо үеларында оорлар-биле демиселге хоойлу чымчак, ийнти хоруушкун дыка кошкак. Ону тоомчага албайн келгенивистен, яазы-бүрү кем-херек үүлгедир хамчык аарыг калбарып, дендин чадазында келгени бо-дур. Оорлаар чорук чок турган болза, өске кем-херек үүлгедир чорук база чок турар ужурлуг.

Кем-херек үүлгедиглери-биле демисежип турган, бистин ак сеткилдиг активчилеривис, ылангыя милиция ажылдакчылары үүлгеликчилернин кара холундан аныяк назынындан, ажы-төлүүлен азып, корарап турарын дыннаан, кижиниң угаан-сагыжы хайнып, хөй-ле бодалдарны бодап кээр-дир. Шак ындыг кижи төөгүзүнде кеступ көрбээн, кара сагыштыг, каржы-дерзин үүлгеликчилерни ол-ла черинге хөй чон көрүп турда дээди яла-биле шаанда хоойлу дег, шиидип турза дээрзин кижи бодай бээр. Милиция ажылдакчылары дээрге бистин амы-тынывыс, амыр-дыжывыс камгаланын эрге-чагырганың күүседикчи төлээдери-ле болгай.

Шагда, 29-30 чылдар үеэзи боор, бистиң аалывыска улуг, семис ак, сарыг торгу тоннут лама кижи келгенин билир мен, ынчан 8 ай үеэзи турган. Ол кижиниң улус хөлчок хүндүлеп, хөй улус кады аалдар аразында камбы башкы дижип чорup турар чораан. Ачам сут ном номчудуп турган дээр, ынчан ол кижиге арага бээрге ишпээн, ол шажын номналынга удур чүве деп, арага биле оорлаар чорук кажан-даа төөе хереэнге удур чүве болгай аан, бо чорук шаа барып өскүн нептерээр болза, кончуг-ла багай чүве-ге чедирер деп чугаалаан. Ону 1970 чылдарда ачам менээ чугаалап берген чүве.

Тывага Президент сонгулдазының үезинде ужуражылга хуралдарында Ш. Д. Ооржак хоойлуну Тывага таарыштыр шыңгыырадыр мен деп аазаан кижи болгай. Черле ынчан Тыва тускай догунаан күрүне болганда, бодунга хамаарышкан тускай хоойлу-дүрүмнүг болур болгаш эң каржы, өлүрүкчү, күштекчи, үптекчи, оорларга удур шыңгыы кеземчен ап турар апаар болза, бо чорук эвээжеп чидер ужурлуг. Ынчангаш мээң саналым — Тывага кеземче хоойлузун чоокку үеде бүгү чонга төлевилеп чугаалаштыргаш. Дээди Советтиң сессиязына хүлээп алыры чугула дээр мен.

Амгы бистиң ажыглап турар хоойлувус бүстүп душкен ССРЭ-ге хамаарыштыр ниити чүве болганда, биске таарыштыр азы ында көрдүмээн чүүлдер база бар боор, чамдык чүве хоойлу ажылдакчыларга база биче эвес шаптараазыннарны таварыштырып турарын херекке албайн барып болбас ужурлуг бис.

Очур-оол САРЫГ-ДОНГАК.
Бай-Тайга район.
Шуй суур.

Бөмбүрзектиң суттары

РОССИЯГА ДЕТКИМЧЕ КӨРГҮЗЕР ДЭЭН

ЛОНДОН. Рейтер агентилелдиң корреспондентизинин Мурнуу Африка Республикадан дамчыткаңын ёзугаар алырга, ол чурттуң чазаа Россияга деткимче көргүзер дугайында шинтпирни хүлээп алган. Россия-биле садыг-экономиктиг харылзаалары калбартыр болгаш садыглажыр үеде эн-не таарымчалыг байдалдарны Россия Федерациязынга хандырып бээр дугайында айтырыгны Мурнуу Африка Республиканың сайхөө, садыг болгаш улетпүр министерстволары амгы үеде херек кырында шинтпирлеп турар.

ГЕЙДАР АЛИЕВ ДИЛЕГ КЫЛГАН

ТЕГЕРАН. Армяннарның болгаш Нахичевань чурттуларының аразында чоокта чаа шыңгыы мессилдежишкиннер дугайында айтырыгны Нахичевань автономнуг республиканың Дээди Советинин даргазы Гейдар Алиев ИранныңИслам Республиказының даштыкы херектер министри Вээзи-биле телефон дамчыштыр чугаазының үезинде сайгарып көөрүн ораалдашкан. Армяннарның болгаш Нахичевань чурттуг азербайджан национал-дыг кижилерниң аразында чепсектиг месилдежишкиннерни соксадыр сорулгалыг хайгаараткчыларны Нахичевань республикаже чорударын, бүүлиг дузаламчыны азербайджаннарга бээрин Алиев Иранган дилээн. Нахичевань-га ындыг дузаламчыны чоокку хүннерде бээр дугайында Иранның даштыкы херектер министринин оралакчызы дыннаткан деп. Рейтер агентилелинин корреспондентизи Тегераннан дамчыткан.

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН ПРАГА.

Коммунистиг турган чурттарга сөөк-язы ылгай көөр чоруктун айтырыын Чехословакиянын найысылалынга болган конференцияга чугаалажып көргөн. Еврей национал-дыг кижилерге удур хөөнерлиг болган хөлелишкиннерниң сөөлгү үеде Чөөн Европа чурттарында күштелгенин конференцияның кирижкичилери демдеглээн. Коммунистиг өзу-чурумнарының удуртукчулары турган кижилер болгаш барының үеларда радикалдар сөөлгү үеде еврейлерге удур хөлелишкиннерни болгаш хөөнерни өөскүдүп турары ховар эвес деп, конференцияның чамдык кижилери чугаалаан.

КҮРҮНЕ БАШТЫҢЫН БУРУУДАТКАН

БРАЗИЛИА. Латин Америкының эн улуг чурттакчыларының бирээзи — Бразилияның президентизинин дунмазы тускай медеглел кылгаш, бодунун акызын шыңгыы үүлгедиишкинге онааштырып, буруудаткан. Оон чугаазын өзүгаар алырга, Бразилияның амгы президентизи Фернандо Коллора де Мелло аныяк чылларында кара-таакны аймаан ажыглап, аңаа сүндүгарынче дунмазын албадап турган. Чагыг кирген хүү компаниялардың эллеринден Бразилияның президентизи хээли база ап турар деп, оон дунмазы медеглээн. Ынчангаш Бразилияның президентизин албандужаалыдан дүүгүрер дугайында айтырыгны чүртүн конгрези, оон депутаттары чоокку үеде чугаалажып көөр деп турар.

НАЙЫСЫЛАЛГА ЧАЗЫЛДЫРЫЫШКЫН

МАДРИД. Испан найысылалдың стадион чаңында улуг чазылдырыышкын болган. Иштинге частыр бүдүмелди чажырып каан автомашина чазылган түннелинде, алды полицейжи болгаш оон чоогунга чораан үш кижи балыгланган. Баскылернин ЭТА дээр өлүрүкчү чепсектиг чажыт организациязының төлээлекилери чазылдырыышкынны кылган деп, полиция эргелелинин начальниги медеглээн.

930 ПАЛЕСТИН ӨЛҮРТКЕН ИЕРУСАЛИМ.

Арабтарның болгаш Израиль еврейлериниң аразында чепсектиг месилдежишкин эрткен суббота хүнүнде база катап болган үеде беш кижи өлүрткен. Газа секторундан келген араб национал-дыг кижи он беш харлыг Хелена Рапп деп уругну бижек-биле балыглаан түннелинде. Тель-Авив хоорайның эмнелгелериниң бирээзинге ол өлген. Оон мурнунда хүн Газа секторунга израиль шеригленнин болгаш арабтарның аразында аткылажыышкынар үезинде кызыгаарны бир израиль солдат болгаш үш араб кижи өлүрткен. Ийи израиль солдат балыгланган. Еврей национал-дыг хамааты кижилер болгаш израиль шеригленнер 1987 чылдың декабрьдан 1992 чылдың май айның төөгүзүнге чедир ниитизи-биле 930 палестиннерни өлүрген. Сөөлгү он тос ай дургузында араб надестиннер 25 еврейни бижектеп өлүрген. Ынчангаш төөгүзүнге чедир [illegible] берге хуу[illegible] болгаш и[illegible] кижи-лерниң база шеригленнин аразында хаа төгүүшкүнүг мисилдежишкиннер ам-даа үргүлүүлен турар.

БАЗА КАТАП БОМБАЛАП ЭГЕЛЕЭН

КАИР. Франс Пресс агентилелдиң корреспондентизинин дыннатканын ёзугаар алырга, «Хесболлах» деп иран үзелдиг организацияның чепсектиг отрядтарының турушта-рын Израильдин агаар-шеригленнин күштеринин самолёттары болгаш вертолёттары база катап бомбалап эгелээн. Сөөлгү хүннерде израиль самолёттарын бомбалаанының түннелинде, араб кижилериниң аразында тайбын хөй чурттакчылар өлүрткен болгаш балыгларткан.

ДЖОРДЖ БУШТУҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

ВАШИНГТОН. Гантиден дескен кижилер бир суднога долдур олуруп алгаш, АКШ-тың далай девискээринге чоокта чаа чедип келген. Гантинин ол хамаатыларын дедир чурттунче күш-биле чорудар дугайында Американың Каттышкан Штаттарының шериг-далай күштериниге АКШ-тың президентизи Дж. Буш айтыышкын берген. Америк президентинин ол дужаалын буянныг чоруктун илергелээшкини эвес кылдыр Латин Америкының хөй чурттарында саналып турар. Өске чурттан хоргаадал дилеп келген кижилерни буянныг болгаш кээргээчел ёзу-биле көөру Каттышкан Нациялар Организациязының Уставында болгаш делегей кереэлерийде айытган.

Гантинин демократтыг ёзу-биле сонгуткан президентизи Ж.-Б. Аристид күрүне эргилдезинин түннелинде дужурткен үеден бээр хөй кижилер Гантиден дезип эгелээн. Чижээ. АКШ-че дескеннериниң саны 34 мүн кижи четкен.

СЕРБИЯГА БОЛГАШ ЧЕРНОГОРИЯГА УДУР

БРЮССЕЛЬ. Европа интилежилгезинин кежигүннери чурттарның доктаамал төлээлекилериниң эллеглиг хуралы болуп эрткен. Сербияга болгаш Черногорияга удур экономиктиг хемчеглерни ап чорудар дугайында шинтпирни ол хуралга хүлээп алган. Босния-ны болгаш Герцеговинада (Югославия) байдал база катап ыдыг болу бергенинин бөрүүзү Сербияга болгаш Черногорияга онаажыр деп, Европа интилежилгезинин доктаамал төлээлекилери сонаар турар. Доктаамал төлээлекилериниң ол шинтпирни күштүг болдуруп бадылаар сорулга-биле Европаның 12 чурттарының даштыкы херектер министрлери дүүн, понедельник хүнүнде Люксембургка чыглыр ужурлуг турган.

РУМЫНИЯГА КЭЭП ЧОРААН

БУХАРЕСТ. АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер ийи чыл бурунгаар Румынияга кээп чораан болгаш ол чурттуң ынчаардагы чаа удуртулгазы-биле дөрт шак дургузунда чугаалашкан. Ынчаарга АКШ-тың күрүне секретарының дузалакчызы Лоуренс Иглбергер Румынияның найысылалынга эрткен неделяда бир хүн дургузунда кээп чораан. Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Румынияның аразында ийи таланың харылзааларыга база делегей амыдыралынга хамаарышкан айтыыгларны румын удуртукчулар-биле АКШ-тың күрүне секретарының дузалакчызы чугаалажып көргөн. Молдовада байдалче улуг кичээнгейин чугаалажыышкынар үезинде ийи талалар үгландырган.

«ХАМААРЫШПАС ЧАА КҮРҮНЕЛЕР»

ТОКИО. Англияны, Италияны, Канаданы, АКШ-ты, Францияны, Германияның Федеративтиг Республиказын, Японияны «улуг чедININ» чурттары деп сөөлгү үеде адай берген. Чүге дээрге делегейнин чүгле экономиктиг эвес, харын политиктиг амыдыралынга бо чурттарның салдары амгы үеде кол черни ээлей берген деп. Японияның солуннары ажыы-биле бижин эгелээн. Дүшкен ССРЭ-ниң орнунга тургустунган хамаарышпас күрүнелерге эконом

ЧАЯАН МАҢНАЙНЫҢ ОДАА

Салчак Юнгарович БАЙЫР

Улуг тоолчунуң 100 чыл оюнга тураскааткан байырлыг кежээден

Тоолда кирген ыдыктыг Сүт-Хөл-биле амыдыралда херек кылында бар Сүт-Хөлдүң аттарынын дөмей болганы бирде бодаарга, черле таварылга эвес ышкаш сагындырар. Чүге дээрге Сүт-Хөл чечен-мерген тоолчулары-биле Тывада сурагжаан кожуннарының бирээзи, Ие-дүште чүрттүп чораан, аттары үттүндүрүп та чеже тоолчулар маңаа чүрттүп чораан чүве.

Амгы үениң улузунуң үгаан-сарыылында кадагалаттынып артыңган тоолчуларның арызында Ооржактың Намыырай оглу Маннай онзагай черни эзлеп турар. Маннайны ес-түрүп каан кырган-ачазы Дылырык улуг уктуг тоолдаар Тос-каралар деп Шекпээр чүрттүг кезек Ооржактың чээки чүве-дир. Оон иезин Тоолдаар-Кадай улуг тоолчу чораан.

Ооржак Маннайны Тываның эн-не сураглыг тоолчулары Түлүш Баазанай, Ооржак Чаңчы-Хөө, Моигуш Агылдыр, Ооржак Тевек-Кежеге, Салчак Чаизан, Сат Конзай дээн чергелиг чеченнер-биле дөмейлеп болур. Бо тоолчуну аас чоагаалының шинчилекчилери боттускайлаң онзагай шынарлыг Сүт-Хөл тоолчуларының улуг өгбе-башкызы деп үнелеп турар. Маннайның тоол делегейинің чырык өргээзинің эдаанда дыка хөй тоолчулар үнген.

Бо хире ат-сурагны, чоннуң хүндүткелин ол канчан чедип алганы оон амыдыралы, эрткен оруу, тыва чоннуң арттыны каан уран өнүүзү, аас чогаалының эртинелери бадыткап турар.

Маңнайның доңчу намдарын аас чогаалының дугайында Ч. Күүлар, О. Дарыма олар май 19-та «Шынга» бижээн болгай. Ынчангаш борта чүгле чаңгыс болуушкунга — Маннайның байырлалынга доктаан көрээли.

Тоолчунуң 100 чыл оюнга тураскааткан байырлыг кежээни оон чаңгыс чер-чүрттүглары Алдан-Маадыр суурга май 16-да демдеглеп эрттирген. Бо байырлалды Алдан-Маадырда чаа ажыттынып турар музейинің эргелекчизи, төөгү башкызы Далар-оол Амчыгырович Моигуш база хоочун башкы, тоолчу Борбак-оол Дүктүг-оолович Сарыглар солун органи-застап эрттиргеннер. «Алдан-Маадыр» совхозтың директоры Юрий Моигушевич Бызытпаа база тоолчуларың төөлдери бо кежээни эрттиреринге улуг дуза катканнар. Ол ышкаш ук байырлалга өскээртен аалчылар база чалаткан. Тыва аас чогаалының хоочун чыныкчызы болгаш шинчилекчизи, амгы үеде Тывада сарыг-шажының «Алдын-Богда» шинтилелинің Кэмбы-ламазының бирги орда-лакчызы болур О. К. Дарыма, Бельгиядан келген кино тырт-тырар бөлүк, Цэнгэл тывазы архитектор Ортун-Назын, Алдан-Маадыр аттыг чүрт-шинчилел музейинің ажылдакчылары база ТДЛТЭШИ-ден бо чүүлдүң автору киришкен.

Байырлал «Маннайның одаа» деп хам өзулалы-биле эгелээн, Бо үттүндүрүп өзу-чанчыллы кывыскан одагны долгандыр чыылган хөй чоннуң киржилгези-биле О. К. Дарыма дериг-дүңгүрлүг, бүгү-ле сагылгаларны долузу-биле көргүспүшаан, улуг хей-аът-биле күүсеткен.

Хам чүдүлгелиг чораан тыва чоннуң бо өзулалын ол кежээ сактып көргүскени база ужурлуг. Улуг назылыг алдан-маадыржыларның сүзүк-чүдүлгезин хүндүлеп, оларның күзели-биле Маннай тоолчунуң 100 харлаанында оон сүнезинин кыйгырып, хомудалып, чагыг-сөзүн дыннаар дээн база ол чер-чүртка арыглаашкын хевирлиг өзулал боор турар хевирлиг. Бөгүүү ажыкчарлыг үеде, кажан тыва улустың чүдүлгеге ыдыктыг хамаарылгазы дагын эглип орар үеде. Маннайның чүгле улуг хам чораанын, оон Куу-Хам деп тоолчу чорааны эвес, а харын шола ады-даа чаңгыс чер-чүрттүгларына шагда-ла чажыт эвес апарган. Хоруушкун үеэнин девин-биле дыка хөй сураглыг тыва тоолчуларның хам салым-чаяанын чажырын чораарын билирлер эвээш чадавас. Оларга Маннайдан ангыда Баазанай, Чаңчы-Хөө, Агылдыр, Саая Самбуу дээш, өскелер-даа хамааржыр. Хамнарның иштики делегейи, бой-дус-биле харылзаазы, дериг-хөрексели, алгыштары дээрге тыва улустың энтографтыг төөгүзүнүң, үгаан-медерел сайзыралының канчаар-даа чок улуг байлаа чораан дээрзи биллингир. Бо бүгүүү бүрүү-биле кадагалап албаанывыс — эртемге дыка улуг чидириг боор артышаан.

Маннайның Тове-Хаяже аайдедир көжүп турганы, дериг-дүңгүрүң хавыртып турганы, 1926 чылдан 1960 чылга чедир тоолдаайн чорааны бо-ла бүгү хоруглар-биле холбашкан турган дээрзи илдеп, Куу-Хам-ның хам алгыштарын эгидери берге-даа болза, оон хамнан чораанының дугайында көргеп, дыннаан кижилерниң сактыышкынары эртемге ажыктыг не-мере боор болур. Бети дээрге, Маннайның байырлал кежээзинің үеэинде безин солун сактыышкынарны магнитофонга бижилип алыр аргалыг болдувус.

Маннайның одаан кывыскан соонда клубка чон доллур олурупкан. Тоолчуның чуруун аскан индирге төрелдерин болгаш келген аалчыларны чалаан. Бо чүүлдүң авторунуң Маннай дугайында илеткелиннің соонда, сактыышкыннар эгелээн.

О. К. Дарыма тоолчунуң аас чогаалынга хамаарылгалыг ачы-буянындан ангыда, оон тыва улусчу чанчылдарны база эмнээр-домнаар аргаларны билир чораанын онзалап демдеглээн. Маннайның өөренкчизи Б. Д. Сарыглар «Арзылан-Шокар аттыг Алаарай-Мергениң аза өскүзүнче чорааны» деп тоолду Чечектитге бир-ле дугаар дыннаап, аас чогаалынга сундугуп эгелээнин сактып чугаалаап. «Герезин-Чода», Саазын-Баштыг, Кыл-Боостаа» деп тоолду чыылганнарга ыткан.

Тоолчунуң төрелдериниң сактыышкыннары база оныа солун болган. Уруунуң уруу Чаңгыс-Карыш Дур-ооловна Ооржак кырган-ачазының чанчап хам апарганының дугайында чугаазын сактып чугаалаан. Кырган-ачазы бичиизинде 7 харлыында-ла хой кадарын чораш, аттыг каас хептиг кижиге (диирекге) таварышкан соонда, аарааш, хам апарган. Ол-ла диирекинге ол 30 харлыында база катаа канчап ужурашканы база солун төөгээн. База-ла уруунуң уруу, башкы Варвара Дур-ооловна Ховалыг кырган-ачазының чаа бижикти ургуларындан өөренип алгаш, тоолдарын боду бижип эгелээнинин дугайында солун сактыышкыны кылган.

Кежээниң түңнелинде аас чогаалының хоочуннары—З. Д. Суваң, Б. Д. Сарыглар дээш, оон-даа өскелерге белектерни тывыскан база ол ышкаш Алдан-Маадыр көдээ Совединиң саналы-биле, чурттакчы чоннуң деткимчези-биле тоолчунуң чурттап турган кудумчузун Маннай кудумчузу деп эде адаан. Чаа ажыттынып тура музейге «Маңнайның тоолдары», «Аксагалдай ашак», «Улуг-Хем» № 69 (ыида Ю. Л. Арапчынның «Дуугаан тоолчу Маннай» деп үүлү бар) деп иомнарны база ол ышкаш тоолчунуң болунуң холунуң үжүүбиле бижээн арынныңарыны хоолгазын ТДЛТЭШИ-ниң төөгээн белек кылдыр дамчыткан. Маннайның байырлалы аас чогаалының концерти-биле доозулган.

Ынчангаш Маннайның байырлалы оонгөй талалыг салым-чаяанын база катап бүгүдеге сагындырып, оон амыдыралының амгы үениң кижилериге, ылангыя аныяк-өскенге өөредилиңин бадыткаан. Маннай дээрге кадарчы, быжанчы, кижизидикчи, тоолчу, төөгүчү, чечен, хам, эмчи-домчу — өзулуг-ла үлегерлиг өгбевис-тир деп чүвени чыылганнар улам хандыр медереп билген боор.

Маннай дээрге чүгле эрткен үениң төөгүзү, музей экспонады эвес, а амгы үениң дириг сүлдези-даа апарган. Оон амыдыралы амгы уе-биле сырый харылзаалыг, Чеченнің арттырып каан тоолдары, үлегер домактары, ырлары, тывызыктары, дүрген чугаалары тыва чоннуң уран өнүүзү апарган.

Маннайның база бир үнелиг эртинелери болур салгакчыларының аразында ам-даа долузу-биле ажыттынмаан тоолчулар безин бары солун. Оон өөренкчизи, улуг тоолчу Хүргүл-оол Сарыг-Хунаевич Моигуштуң оглу. Соңгар-оолдуң «50 хар өткеш тоолдаар мен» дээн сагылгазын эртемденнер манавышаан.

Маннайның эн-не үнелиг эртинези — төрээн чүрту Манчүрек. Алдан-маадыржыларның хоочуннары болур Ондарларның Чодур оглу Шүрнемей ойнап өскени чайлаглары Хан-Дээр, Самына сыннарында кыыгаарның Тыва иштинге чыырлып оварын соксадыр дугайында 1989 чылда-ла бисте дамчыткан хомудал-дилээн чоүүр ужурлуг черлер ам-даа шиитпирлеп чадап турары база хараааныгыг. Чер-чүрттүң кызыгаарының эн-не тодаргай херечизи — аас чогаалының тураскаалдары болгаш оон эдилекчилери болгай. Оларның аразында Маннайның эртинелериниң ужур-дузазы канчаардаа чок улуг.

Алдан-Маадырга кывыскан Маннайның одаа үүректерге өшпейн, ам-даа чоннуң хей-аңлыын көдүүп, аас чогаалынга сонуургалын өскүдүн хөрлээледир боор дээрзиниге бүзүреп артывыс. Моон соңгаар улуг тоолчуларның мындыг хүннерин үүгле тус черниң байырлалы кылдыр эвес, а хаван бүгү тыва чоннуң байырлалы кылдыр демдеглээри күзенгиг.

Зоя САМДАН.
Эртемден.

Ада-чүрттүң Улуг дайынын киржикчизи, иштики херектер органнарының хоочуну, милициянын халажылгада майору Салчак Юнгарович Байыр амыдыралының 73-кү чылында үр, аар аараанының соонда 1992 чылдың май 31-де мөчээн.

С. Ю. Байыр 1920 чылдың январь 15-те Барыын-Хемчик районунуң Хөөделен суурга ават өг-булеге төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын 1940 чылда Барыын-Хемчик районга эгелээн. 1941-1943 чылдарда Тываның араттын революстут шериниң аттыг шериг полугунга, 1943-1944 чылдарда 1-ги Украин фронтузунуң 6-гы гвардейжи корпузунуң, 8-ки гвардейжи дивизиязының 31-ги гвардейжи чадаг-шериг полугунуң составынга шериг албаны эрттирген. Дубнону хостаары дээш түлүүшкүннүр үезинде балыглаткан. Тиилелге соонда ол шериг албанындан милицияже шилчээн.

1944 чылдан 1966 чылга чедир ол иштики херектер органнарынга аваа шагдаадан өгелээш райкүүскомнуң иштики херектер кылдызының начальнигинге чедир ангы-ангы албан-дужаалдарга ажылдап чораан. Эрзин база Чөөн-Хемчик райкүүскомнарының ИХК начальнигинге ажылдаан. 1964 чылда Омскиде ИХМ-ниң милициянын түскай ортумак школазын бот-өөредилге-биле доосхан.

ИХМ системазынга ажылдап келген чылдарында С. Ю. Байыр иштики херектер органнарының кадрларын өөредип, кижизидиринге хей күүсү болгаш билиглерин берип чораан. 1966 чылда пенсияже үнгеннинг соонда, ол республиканың улус ажыл-агыйының адырларынга ангы-ангы албан-хүлээлгелерге ажылдап, иштики херектер органнарының аныяк ажылдакчыларын кижизидиринге идепкейлиг киржин келген.

С. Ю. Байыр амыдыралы бедик идепкейлиг чоруу, чаагай сеткилдиг, бөдүүү-биле ылгалыг чораан.

С. Ю. Байырның ак сеткилдиг, өөш-ажылы, хей-нинчи ажыл-чорудулгазы Аңчүрт дайынының ордени-биле, «Эрес-маадырлыг чорук дээш», «Дайынчы шыларал дээш», «Германияны тиилээни дээш» медальдар-биле «Ак сеткилдиг албан дээш» медальдың 1-3 чергелери-биле демдеглеткен.

Салчак Юнгарович Байыр дугайында чыыткылыг сактыышкын бистин үүректерависке көрүп менгеле артар.

ИХМ-ниң коллективи.

Чаргылдар шилдиразы

МАГАДЫЛАЛЫ—ДЕЛЕГЕЙ РЫНОГУНУҢ ДЕҢНЕЛИ

Амгы үеде республикада сыынның болгаш ивиниң мыйызы бөдүүн, чамдыкта харыкчок чегей аргалар-биле ажылдап кылдынып турар деп чүве билдингир. Ынчаныңы хараазы-биле оон эвээш эвес кезин үрелип, ажык чок апарып турар, оон түңнели — хей-хөй муң рубльге болгаш валютага каража чедиртинип турар.

Сыын болгаш иви мыйыстарын эки шынарлыг, делегей рыногунуң неге-лделериниң деннелинге чедир ажылдап кылыр чаа будурулге Кызылда ажыттынган. Республиканың аныыр ажыл-агыйларының, ивижи совхозтарының удуртукчулары болгаш спе-циалистери, ивижилер ол будурулге-биле керээни чарып ап болур.

Будурулгениң идегелдиг технологиязы база ажылдап каан продукциязының эки шынары мыйыстарны эң бедик делегей өртектерине садар арганы бээр.

Күзелдиглер будурулгениң 3-19-59 база 3-05-03 телефоннарынче дүн-хүн дивейн долган болур.

«АЯН-92»-НИҢ КӨРГҮЗҮҮ

Аныяктарның хөглуг эстрада бөлүүнүң **«Аян-92» концерт көргүзүү 1992 чылдың июнь 6-да** Улусчу культура төвүнге (Политиктиг чырыдыышкын бажыңы турган черге) болур. Концертке чаа ыраажылар **Юлиана Ондар, Эрес Ондар, Шолбан Монгуш, Олег Даваа** киржир.

Программада: рок-балет, шоодуглар, конферанс, сыгыт, хөөмей, амгы композиторларның чаа аялгалары болгаш оон-даа өске.

Концертти тургускан балетмейстер **Олег ДАВАА.**
Композитор **Айдын МАРТАЙ-ООЛ.**
Коллективтиң удуртукчузу **Тамара БОЧКАРЕВА.**
Концерт **17.00 шакта** эгелээр. Билеттерни филармониянның кассазында садып турар, телефону 3-68-64.

Бажын-Алаак ортумак школазының 1972 чылдагы доозукчуларын июнь 12-де школага чыглырын дыннаары хүн.

ОРГКОМИТЕТ.

* * *

1983 чылда Кызылдың КАИ-ден Михаил Чимит-Доржуевич Ондарның адынга тывысканы В. С. Д категориялдыг АБМ № 070203 чолаачы шынызылгазын (талонну № 695203) киткени-биле күш чок деп санаар.

* * *

1989 чылдың август 10-да Ак-Довуракта ДОСААФ-тың автошколазының Виктор Күжүгетович Калзанчын адынга тывысканы А. В. С. Е категориялыг АУ № 543662 чолаачы шынызылганы күш чок деп санаар.

КИНО

ИЮНЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Неустановленное лицо» 9.40, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (үзүткан). Видеозал: «Свирепый кулак» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Битва трех королей» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

ИЮНЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Звезда» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, Видеозал: «Молодой мастер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Благодарное наследие» (2 сериялыг) 15.30, 18.30, шактарда.

САЛЫМНЫЫНЫҢ ХЕРЕЧИЗИ

Михаил Дуюнгарны дерт-беш чылдарын дургузунда номчукчулар шыырак журналист деп биле берген. Оон бижээн материалдарын Тывада номчуваанар ховар дизе частырыг чок. Аныяктар солунунуң арынныңарыга ол национал айтырыгны барын ажыт-чажыт чокка көдүрүп, тыва дылдың, шажын-чүдүлгениң, культураның, чаңчылдарның, тыва чоннуң национал бот-медерелинин, чоргааралының дугайында баштай бижип эгелээнинің бирээзи. Кем-херек үүлгелиг-биле бичиинерге, оон чүү дээш үнүп кээп турар эге дөзүүнүң чылдагааннарының дугайында чугүла, чидиг айтырыглардыг үүлдерни база хөй-бүү-биле бижигилээн.

Бодум хуумда оон «Интеллигенция Чон, Нянтилел» деп материалын келергей сонуургап номчуп, ында оон кылган ыдыралды хайгааралары, түңнелдери-биле кончүг-ла чөпшээрешкен мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ону амыдыралды эки билир, мергежилдиг журналист деп санаар мен.

Ынчалза-даа мен маңаа оон чогаалчы салым-чаяанының дугайында чугаалаар бодалым. «Бөрү дүүү» — Михаил Дуюнгарның баштайгы ному. Ук номчуп эвээш саныг үнгена хомудантыг. Районнарда авторуң чогаалы холдан хол дамчып чоруп турарын көрдүм «Бөрү дүүнүге» хамаарышкан материалларны «Шын» солун чаңгыс эвес катаа парлаан. Ынчангаш мен аваа доктаан бодаваадым. Оон ёзулуг калбак сайгарылгазын чогаал өскүктеги кажан-бир кылдаарлер. Мен чүгле аныяк проблеманың сөөлгү ийи «Улуг-Хем» альманахтарына үнгүдээн чечен чугааларынга доктаан бодаттым. № 78 альманахка оон «Дүнеки аалчы» деп чогаалы үнүп. Ында ол төвүнелдиген чыралыг болган аныяк кижиниң дугайында бижип турар. Утказың каш сеске тамбылаанга мыныг. Кежиктр (кол маадыр) баштайгы кадайы ангы өскайлан бажыч-балгаттыг апарган, каарган чорай баар. Шакпы (кадайы) Кежик-биле он ажыт чыл чүрттүп, эдертип келген бичин оглу, кызын оон хоорайда чаңгыс өрээл бажыңынга шору кижилер иазыны чедир өстүрүп алыр. Бажын-балгат чок түреп чораан херээженни Кежик кээргеп келгеш, оон-биле кадыг чүрттүй берген. Ам келгеш каапканы ол. Ынчалза-даа Кежик элээн үр үеник иштинде Шангырының чедип кээринге идегелии оскүмас. Чечен чугааның сюжеди ийнги херээжен Агы-биле уламчылаап, төөер. Агының кады чүрттаал дээн (ол база шору улгады берген ооллуг) дилээнден Кежик ойталап кааптар. Ол херээженнин сеткилинге, шынап-ла, чүрттаар дээн күзел ылап турган, турбаан бе дээрзин автор тайылбырлавайн турар.

Ынчалза-даа авторуң: «Кежиктің кулактарынга Шекпет-ачазы

Ном болгаш номчукчу

«Мени кончуг-ла билбейн бардын, Кежик» дээн сөстери катап-катап дыннаган» деп төндүрген сөстери номчукчунуң бажыңга бир бодалды кинер. Салым-чаяанны бижээн ёзулуг чогаал ыыдыг болур ужурлуг. Анда «ак-каңгы», «өкі-багай» деп тайылбырлыг, ыглаашкынын херээ чок. Амыдыралдың иаанын айтырыгларынга чогаалчы кижи номчукчуну бодуу боранын, сайгартынын, билир кылдыр кижизидип, мөгүлээр ужурлуг. Мыя хөлзиг чогаалдан-на Михаил Дуюнгарның чогаалга салым-чаяанны тодазы-биле көстүп келир.

Бо 1992 чылдың № 1 чаа «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнге оон «Херечи» база «Спесалис» деп чогаалды парлаттынгылаан. Оларның кайызы-даа маңы-будуш болгаш кижиниң иштики делегейинин психологтуг нарын өөредиш-чиниин дугайында болуп турар. Нарыг-Белектің-даа («Херечи») Чоргаалың-даа («Спесалис») бөөр-хевирлерин бис, шынап-ла, оларның сагышсеткилинин иштики делегейин таварыштыр билип алыр бис. Автор маадырларының ажыч-чаяны амыдыралда кандыг болдур, шак ол хевээргизин номчукчуларга ажык чугаалап берген. Ол оларынга хамаарыштыр эки, багай азы будуштуг, будуш чок маадыр деп сөс этпээн. А чогаалдарның идейлиг утказын бис оларныч ажыл-ижин, салым-чолун, ажы-чаяын, дыл-домаан таварыштыр билип алыр бис. Бодунуң бижээн чогаалын таварыштыр чогаалчының чүүү чугаалаксаны даг артындан үүнүп келген хүн дег биске билдинип келир. А автор болу амыдырал ыыдыг-дыр, мыыдыг-дыр деп тайылбырын бодунуң аксы-биле биске бөрбейн турар. Ынчангаш Михаил Дуюнгарны номчукчуларынга бодунга дег бүзүрээр, оларны база талантылыг, угаанныг, сагыныгы кижилер деп [illegible] чоруур автор деп санаар мен.

Оон ыыдай мээн бир эскерген чүвем бар. Бо аныяк чогаалчывыс чогаалында маадырларына келергей ынак, оларның сеткил-сагыжының дүвүрелин, мунгаралын, өөрүшкүзүн денге үлежип кижи-дир деп көөрдүр мен. Ол маадырларын хажыызындан хайгааравайн, а шүүт оларның аразында чоруп турар кылдыр көстүр.

Михаил Дуюнгар тыва чогаалдың чечен күзүн жанрында чаа көстүп келген автор. Бо жанрга ол хейну кылып болур деп бодаар мен. Ынчангаш оон элэктен тоожүүлер, романнар «оруунче» далашкан ажыы чок боор деп бодаар мен. Оны ол бодуу-даа билир боор. Азы чок болза чаңгыс-ла ол жанрга «дүүрей» берип-даа болгай-ла. Чехов күү дижиг? «Кыска (чогаалга хамаарыштыр — Ш. К.) болуру дээргеде — салым-чаяанның херечизи-дир» дээн. Улуг классик Чеховтуң ол сөстери Михаил Дуюнгарга база хамааржыр деп бодаар мен.

Ширидей КҮЖҮГЕТ.
Кызыл хоорай.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

УРУГЛАРЫВЫС ЧЕМПИОННААН

Чоокта чаа Минусинск хоорайында Бүгү-россия чергелиг «Сибириада-92»-ниң бирги чери дээш черниң үгшини тыварынга элээдиг болгаш школачы уруглар, ооллар аразында спортчу маргылдаалар болуп эрткен. Маңаа Якутск, Благовещенск, Чита, Новосибирск, Кемерово дээш, оон өске-даа хоорайлардан 30 ажыг команда киришкен.

Бистің Тыва Республиканы төлээлеп, Чадаана хоорайының шилиндек командазы киржип, аңаа эки түңнелдерни чедип алган. Ол маргылдаанның киржикчилериниң удуртукчузу-биле ужураштым.

— Бо чергелиг маргылдаалларга удаа-дараа киржип келген бис. Барган санывыста-ла багай эвес түңнелдерни ойнап ап турган бис. Бо удаада чүрттүп 30 ажыг хоорайларындан 400 ажыг спортчу киришти. Уруглар, ооллар чедишкиннерлиг болду. Уруглардың оюнларга эки белеткелдиинден улуг хамаарышканы чугаажок — деп, спорттуң бо хевирлиг спорт мастерине кандидат Олег Түлүшович Киштеек чугаалады.

Спортчу чедишкин кызымак белеткелден кончуг хамааржыр. Маңаа ол тренер башкының кызымак ажылын демдеглевес арга чок. Маргылдаанның баштайгы хүнүнде хүүда бирги чер дээш үнүүшкүннер болган. Дөрт хүннүң ангы-ангы хевирлерге алган саннарын каткаш, түңнелин үндүрген. Спорт мастерине кандидат Чечена Моигуш чүс ажыг кижиниң аразындан ийиги. Леонид Хаван-оол дөртку черни алган.

Спринт хевирлиг болган оюнларга ооллар ийиги, уруглар бирги черни алганнар. Маргылдаанның эстафета кезээнге бистің ооллар, уругларывыс артык күштүүн көргүзүп, кайы-даа команда чемпион атка төлептиг болган.

Түңнелинде команда кежигүннери шупту киржир оюнга уруглар командазы чемпион болган. Ынчангаш бистин спортчуларывыс тулган белеткелдиин көргүзүп, спорт мастерине кандидат аттарын бадыткаанар. Өөрүүгүг чүве ол команданың дөрт чаа киржикизи мастерге кандидат атка төлептиг болган.

Ынчангаш Чадаананың ийи дугаарлыг ортумак школазының өөренкчилери Мира Сүүдүй, Араана Умба, № 1 школадан Шолбан Күүлар, ОПТУ-6-ның сургуулу Ромеш Ондар спорт мастерине кандидаттар болганы демдеглеңчиг-дир.

Олег ШҮҢНЕЙ.
Чадаана хоорай.

СПАРТАКИАДА ЭГЕЛЭЭН

«Тыва төп коопту» районнарда садыг организацияларының аразында чайгы спорттуң спартакиадазы эгелээн. Спартакиаданы республиканың хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитеди болгаш «Тыва төп коопту» баштаар чери организастап эрттирер. Районнар аразында маргылдаанны 6 зонага үзүп каан.

Баштайгы спартакиада Бай-Тайганың Тээлиге база Чаа-Хөлге болуп эрткилээн.

Бо улаада солунуң номчукчуларынга Чаа-Хөлге болуп эрткен кооперация ажылдакчыларының спартакиадазын таныштырар сонуургалыг бис.

Чаа-Хөл районга болган төп зона спартакиадазынга Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Арыг-Үзүүнде хереглекчилер ниитилелдериниң күш-культуржулары киришкен.

Спартакиаданың программазында спорттуң дараазында хевирлерни киргеп. Чадаг чарышка ооллардың 1000 метр, уругларның 500 метрге чарыжы, эр улустуң шыдыраага, хереезеннериниң шашкынге оюнары, хол бембүүнге ооллардың болгаш уругларның командалары база тениске маргылдаалар.

Бо үш хереглекчилер ниитилелдериниң изиг маргылдаазының түңнелинде тиилекчилер илерээн. Спортчу оюнарның бүгү хевирлериниг эң хей саны чаалап алганы дээш бирги черни Чаа-Хөлдүң хереглекчилер ниитилелиниң күш-культуржуларынга, ийиги черни Арыг-Үзүүнде ажылчын кооперациянын спортчуларынга тывыскан.

Волейболга эр-даа, хереезеннерде командалардың бирги черни Чаа-Хөлдүң, ийиги черни Арыг-Үзүүнүң командалары чаалап алган. Чадаг чарышка ооллардың бирги черни Арыг-Үзүүнде Михаил Донгак, ийиги черни Чаа-Хөлдүң Мергеи Саовым-оол, уруглардың Чаа-Хөлдүң спортчулары Галина Байыр-оол. Аңланмаа Нооржуп олар тиилекчилер болган.

Шыыраа маргылдаазының Чаа-Хөлдүң шыдыраачызы, ында райпо баштаар черниң даргазы Виктор Куулар, ийиги черни Арыг-Үзүүнүң шыдыраачызы Геннадий Серижикпей алган.

Тениске Арыг-Үзүүнден Михаил Донгак Лидия Дартай, ийиги черни Чаа-Хөлдүң спортчулары Мергеи Сарым-оол, Галина Хураганчык чаалап алганнар.

Тиилекчи коллектив — Чаа-Хөл райпозунуң хереглекчилер ниитилелиниң спортчулары республика төвүнге түңнел маргылдаага киржир эргени чаалап алганы ол. Кол судья — республиканың профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң ажылдакчызы Э. Б. Чоксум бүгү маргылдаалары биллилиг башкарган. Оон ыңгыда бо спортчу маргылдаалары [illegible] орга-низастап эрттиреринге Чаа-Хөлдүң райпозунуң баш-даа чери; коллектив болгаш районда спорт комитеди (даргазы Николай Шыырап) киржип, бедик орга-низакчы чоруун көргүскен.

К. САТ.
Спартакиаданың сурьязы.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 10[illegible]

АГАР САНЫ: «Тыва сонзын № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа, «Шын» солунуң редакция коллективи.
Колрередактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат, (кол редакторнуң оралакчылары), Ш. М. Суваң, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн ыдыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛЛИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улеттүр — 3-34-49; 3-36-73; көлээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мөгүлөлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Клавченко кулумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 104